

19. YÜZYIL OSMANLI MERKEZİLEŞMESİNİN SERBEST TİCARET FAALİYETLERİYLE İLİŞKİSİ: OSMANLI İRAK'I ÖRNEĞİ

Fasih DİNÇ¹

Öz

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişkiler, eşit düzeyde olmasa bile, karşılıklı bir ihtiyaca dönüşmüştür. Osmanlı Devleti'nin, başta Rusya olmak üzere, Avrupa devletlerinin emperyalist saldırıları karşısında yıkılma tehlikesiyle karşılaşması İngiltere'nin Doğu Akdeniz, Mısır, Hindistan ve Uzakdoğu pazarında manevra kabiliyetini sınırlandıracak güçlü bir rakip ile karşı karşıya bırakma riski doğurmuştu. Bu durum Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma ve politik otoritesini yeniden kurma çabaları ile İngiltere'nin söz konusu pazarlarda serbest ticarete dayalı ekonomi modelini uygulamasına elverişli imkânlar sunuyordu. Her iki devletin amaçlarının paradoksal bir şekilde örtüşmesi, bu konudaki mevcut literatürün çok fazla dikkate aldığı bir durum değildir. Bu bağlamda çalışmada, 19. yüzyılda hız kazanan Osmanlı merkezileşmesi ile İngiltere'nin iktisadi yayılımının dayandığı serbest ticaret faaliyetleri arasındaki ilişki, Osmanlı Irak'ı özelinde karşılıklı yararlılığa dayalı olarak hem konu hakkındaki literatüre hem de Osmanlı arşiv belgelerine başvurularak analiz edilmektedir.

Anahtar Kelime: Osmanlı merkezileşmesi, adem-i merkeziyet, serbest ticaret, karşılıklı yararlılık, Irak.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, fasihdinc@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7213-680X.

RELATIONSHIP OF THE 19TH CENTURY OTTOMAN CENTRALIZATION WITH FREE TRADE ACTIVITIES: CASE OF OTTOMAN IRAQ

Abstract

Since the beginning of the 19th century, relations between the Ottoman Empire and Britain have turned into a mutual need, even if not at an equal level. The threat of collapse of the Ottoman Empire in the face of the imperialist attacks of European states, especially Russia, created the risk of confronting Britain with a strong competitor that would limit its maneuverability in the Eastern Mediterranean, Egypt, India and the Far East market. This situation helped the Ottoman Empire's efforts to preserve its territorial integrity and re-establish its political authority, and the UK's free trade-based economic model in these markets. The paradoxical overlap of the aims of both states is not something that much has taken into account in the current literature on this subject. In this context, the relationship between the Ottoman centralization that gained momentum in the 19th century and the free trade activities on which the economic expansion of England were analysed with reference to both the literature on the subject and the Ottoman archive documents, based on mutual advantage especially in Ottoman Iraq.

Keywords: Ottoman centralization, decentralization, free trade, mutual advantage, Iraq.

GİRİŞ

Osmanlılar, Osman Bey'den II. Mehmed'in İstanbul'u fethine kadarki bir buçuk asırlık süre içerisinde gösterdikleri çabalar sonucunda güçlü merkeziyetçi bir yapıya dayalı devlet düzenini kurmuşlardır (Kafadar, 2019, s. 35) Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerindeyse inşa edilen merkeziyetçi devlet yapısına bağımlı ve onunla ilişkili adem-i merkeziyetçi idarî birimler eklenmiştir.² Güçlü merkezi idare ile ona bağımlı adem-i merkeziyetçi unsurlardan³ oluşan devlet yapısı, Kanuni Sultan Süleyman döneminden sonra giderek zayıflamaya başlamıştır. Bu süreçte mevcut adem-i merkeziyetçi unsurların yanında

² Bu dönemden itibaren merkezi idareye bağlı topraklarla birlikte Doğu Anadolu ve Irak'ın kuzeyini teşkil eden bölgelerde Yurtluk, Ocaklık ve Hükümet adı altında idarî birimler yer alırken Bağdat, Basra, Mısır, Habeş, Lahsâ, Cezayir'de Sâlyâne statüsünde eyaletler oluşmuştur. Hicaz, Kırım, Eflak-Bogdan'da da İmtiyazlı eyalet statüsüyle idarî teşkilat bünyesinde yer edinmişlerdir (Mardin, 1988, s. 364); Osmanlı Devleti Irak'ta hâkimiyet kurma aşamalarına bağlı olarak önce Musul daha sonra da Bağdat'ın kuzey bölgeleriyle Kerkük ve Süleymaniye'de başta tımar olmak üzere merkeziyetçi kurumları tesis etmiştir (Öztürk, 2010, s. 327; Barkan, 1997, s. 293). Ancak Bağdat ve Süleymaniye'nin İran sınıрыyla çevrili olmasının yanı sıra merkezden oldukça uzak olmaları merkezi kurumların sürdürülebilirliğine imkân vermemiştir. 18. yüzyılın ortalarından itibaren Musul'da yerel güç unsurlarının merkezi idare aleyhine güçlenmeye başlaması tımar topraklarının statüsünde önemli değişimlere yol açmıştır. Dolayısıyla Musul, Bağdat ve Basra bölgelerinden oluşan Osmanlı Irak'ında 19. yüzyılının ortalarına kadar kurumsallığa dayalı merkezi idareden ziyade mahalli güç unsurlarıyla yetki paylaşımına dayalı idari bir düzen uygulanmıştır (Khoury, 2010, s. 166-1688).

³ Adem-i merkeziyetçi unsurlardan; merkezi idarenin doğrudan kontrolü altında bulunmayan Yurtluk, Ocaklık ve Hükümet idarî birimleri, Sâlyâne statülü eyaletler ve daha sonradan merkezi idareye bağlı bölgelerde ortaya çıkan ayanlar kastedilmektedir.

devletin her tarafında ayan olarak tanımlanan⁴ merkezkaç güç unsurları ortaya çıkmıştır. 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın başında merkezi idare karşısında adem-i merkeziyetçi unsurlar en güçlü dönemlerini yaşamış ve devlet mekanizmasını baskılayan temel güç hâline gelmişlerdir.

Adem-i merkeziyetçi unsurların 19. yüzyılın başında merkezi idareyi baskılar hâle geldiği bir aşamada Osmanlı merkezi idaresi, başta İngiltere olmak üzere Avrupa ekonomik yayılımının baskısı altına girmeye başlamıştır. Bu baskı kimi araştırmacılar tarafından bağımlılık olarak tanımlanmış (Kasaba, 1993a, s. 39; Reinkowski, 2017, s. 17) ve Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl boyunca meydana gelen siyasî, sosyal ve ekonomik dönüşümlerin yön ve mahiyetini büyük ölçüde bu bağımlılıkla ilişkilendirmişlerdir (Quataert, 2006, s. 894). 19. yüzyıl Osmanlı merkezileşme politikalarının da Avrupa iktisadi yayılımının bağımlılığının dayattığı ihtiyaçlar etrafında ortaya çıktığı ve şekillendiği öne sürülmektedir. Wallerstein'in "Dünya Ekonomik Sistemi" tezine dayalı olarak geliştirilen söz konusu yaklaşımlar, 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl boyunca hız kazanan Osmanlı modernleşmesini dış kaynaklı dayatmalara dayalı olarak açıklamaya çalışır.

Dünya Ekonomik Sistemi teorisinde Avrupa iktisadi yayılımının, süregelen parçalı ekonomik küçük sistemleri içine alarak kendine özgü bir siyasî anlayış çerçevesinde zamanla egemen tek bir ekonomiye, yani dünya sistemine dönüştürdüğü iddiasında bulunulur. Bu teori, Osmanlı Devleti'nin 1750'li yıllardan itibaren egemen dünya ekonomisiyle çevrelediğini ve 1850'li yıllarda da tam anlamıyla bir katılıma dönüştüğünü öngörür. Osmanlı Devleti, ekonomik dağılımları tek bir merkezde bir araya getirmeyi amaçlayan bu dünya sistemine katılım sürecinde klasik dünya anlayışını, yani bu sistemin dışında kalan kendisine özgü üretim biçimlerini, devlet yapısını ve sosyopolitik yaşam tarzını düzenleyen kuralları yeniden yapılandırmaya başlar. Wallersteinci yaklaşıma göre Osmanlı Devleti bu yapısal dönüşümünü, dünya sistemine katılma sürecinin üç evresinde gerçekleştirir. Bu süreçlerde üç ana değişiklik öngörülür ve ilkini yeni bir ihracat ve ithalat modelinin tesis edilmesi oluşturur (Wallerstein, 2015, C. III, s. 177; Wallerstein ve diğerleri, 1983, s. 53). Osmanlı Devleti'nde ise yeni ithalat ve ihracat modeli serbest ticaret uygulamalarıyla kendini gösterir.

Serbest ticaretin en temel ilkelerinden biri, malların herhangi bir kısıtlama ve engellemeye tâbi tutulmaksızın dolaşıma girmesidir. Ancak adem-i merkeziyetçi devlet yapılanmasında iç gümrük duvarlarının mevcudiyeti ve burada faaliyet yürüten eşraf ve tüccar sınıfının geniş

⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda âyânlığın ortaya çıkışı, özellikleri ve işleyişine dair detaylı bir çalışma için bkz. (Özkaya,1994).

nüfuzları nedeniyle malların serbest dolaşımını esas alan bu ilkenin işlenmesi pek kolay olmamıştır. Bu sebeple, malların serbestçe dolaşımını esas alan serbest ticaret modelinin, ancak iç gümrüklerin olmadığı rasyonelleşmiş merkezî devlet düzeninde işleyebildiği ve bunun da merkezî devlet modelini gerektirdiği ileri sürülmektedir (Kasaba, 1993b, s. 227).

Ancak bazı araştırmalar ise, bu yaklaşımın aksine, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan dönüşümün köklerini bizzat Osmanlı toplumunun kendi bünyesindeki dinamiklerde aramaktadırlar. Bu yaklaşımlar, söz konusu dönüşüm ve yeniden yapılanmayı, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana gelen değişim taleplerine dayandırmaktadır. Bu sebeple, Osmanlı devlet teşkilatında 19. yüzyılda hız kazanan bu dönüşümün arka planına ilişkin Wallersteinci teoriye bağlı olarak geliştirilen yaklaşımlar, Osmanlı toplumunun bizzat kendi iç dinamiklerinin etkisini dışladığı gerekçesiyle yetersiz olarak değerlendirilmiştir (Ceylan, 2003, s. 88-92; Reyhan, 2008, s. 84-87). Buna bağlı olarak bu yaklaşımlar, 19. yüzyılın başlarından itibaren adem-i merkezîyetçi unsurların tasfiyesini gerektiren merkezîleşme politikalarının serbest ticaret faaliyetlerinin ihtiyaçlarına göre gerçekleştiği iddialarını kabul etmemektedir. Dolayısıyla 19. yüzyıl merkezîleşmesini doğuran şartlar, Osmanlı toplumunun yönetici sınıfları açısından sunduğu potansiyel yararlarla ilişkilendirilmektedir (Abou-El-Haj, 2000, s. 120, 124)

Her iki yaklaşımın örtüştüğü bir husus vardır ki o da onların perspektiflerine esas aldıkları dönemlerin aşağı yukarı aynı zaman dilimine denk gelmesidir. Zira adem-i merkezîyetçi unsurların tasfiyesiyle birlikte merkezî otoriteyi bütün yönleriyle tesis etme çabaları ile Avrupa iktisadî yayılımının dayandığı serbest ticaret faaliyetleri aynı döneme tekabül etmektedir (Reinkowski, 2017, s. 17). Bununla birlikte, eş zamanlı bir şekilde Osmanlı coğrafyasında uygulamaya geçen her iki süreç, birbirini destekleyici etkiler ortaya koyduğu gibi, birbiriyle çatışan sonuçlara da yol açmıştır. Bu sebeple Osmanlı devlet yapısının yeniden merkezîleşmesinin, Avrupa iktisadî yayılımından kaynaklı serbest ticaret faaliyetlerinin işleyişine yönelik oluşturulan bir zeminin gereği mi yoksa 17. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı toplumsal sınıflarında ortaya çıkan değişimin zorlamasıyla mı oluştuğu sorusu, bu çalışmanın temel sorunsalını oluşturmaz. Nitekim *ya o ya da bu* biçiminde her biri diğerinin etkisini sıfırlamaya, en azından yok saymaya götüren bu tarz bir soru bir ihmali de beraberinde getirmektedir. Bu sebeple buradaki temel problematik, söz konusu iki yaklaşımın da Osmanlı devlet teşkilatının yeniden merkezîleştirme çabalarındaki ortak tesiridir. Dolayısıyla bu çalışmada, Osmanlı devlet yapısındaki yeniden merkezîleşmeye etki eden iç

dinamiklerle serbest ticaret faaliyetlerine dayalı olarak gelişen Avrupa iktisadî yayılımının birbirini destekleyici yönlerine ya da karşılıklı yararlılık ilişkisine odaklı bir yöntem takip edilecektir. İşte tam da bu noktada 19. yüzyılın ekonomik modeli olarak Osmanlı Devleti'ne dayatılan serbest ticaret anlayışı ile Osmanlı modernleşmesinin idarî yapıya özgü boyutunu teşkil eden merkezîleşme uygulamalarının birbiriyle örtüşen ve destekleyen boyutları öne çıkarılabilecektir. Bu yöntemle araştırılacak bu problematik, kendisini, merkezîleşme ve serbest ticaret faaliyetlerinin at başı gittiği Irak bölgesiyle sınırlandıracaktır.

Bu yöntemin gereği olarak öncelikle, 19. yüzyılda merkezî idarenin bütün boyutlarıyla uygulama politikasının yapısı ve mahiyeti üzerinde durulacaktır. İngiliz ekonomisinde sanayileşmeye bağlı olarak geliştirilen serbest ticaret modelinin merkezîleşmeye ilişkin öngörülerinin Osmanlı Irak'ında uygulanma imkânları vurgulandıktan sonra çalışmanın temel sorunsalı olan Osmanlı merkezîleşmesi ile serbest ticaret faaliyetlerinin karşılıklı yararlılık ilişkisi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. OSMANLI MERKEZİLEŞME DÜŞÜNCESİ VE SERBEST TİCARET

1.1. Merkezîyetçi Devlet İdaresinin Yapısı

Osmanlılar, adem-i merkezîyetçi unsurların güçlü olduğu Anadolu Selçuklu Devleti ile Bizans Devleti'nin sınır boylarında sıkı merkezîyetçi eğilimlerin ağır bastığı bir devlet olarak ortaya çıkmışlardır. Merkezîyetçi yapılanmaya eğilimli devlet idaresi ise ilk başta güçlü bir padişahlık ile bunu destekleyen bazı kurumların ihdasıyla şekillenmiştir. Güçlü bir padişahlık ile beraber merkezî idareyi teşkil eden kurumlar tımar, kapıkulu ve kazaskerliktir. Tımar, adem-i merkezîyetçi unsurların toprağı mülk edinme imkânlarını engelleyerek devlet mülküne geçişinde en faydalı kurumsal araç olmuştur (Kılıçbay, 1989, s. 333). Bu kuruma bağlı olarak işleyen ekonomik sistem hem tarımsal üretimin ve hem de savaş döneminde ordunun asker kaynaklarından birini oluşturmuştur (Davison, 2005, s. 11). Kapı kulları, doğrudan doğruya padişahın emrine bağlı ve her an harekete hazır dâimî ordu olarak teşkilatlandırılmıştır. Kapıkullarından oluşan özel ordu Osmanlı hanedanına mensup bütün sultanların egemenliği altında planlı merkezîleşme politikalarının esas kurumlarından birini oluşturmuştur (Kafadar, 2018, s. 47). Politik bağlılığın kalbi olan ve merkezî devletten bağımsız olarak işleyen İslam hukukunun icracı temsilcileri⁵ ise kazaskerlik ve şeyhülislamlık kurumları etrafında örgütlenmeye tâbi tutularak (Davison, 2005, s. 12) merkezî devlet gücünün bileşeni hâline getirilmiştir (Kılıçbay, 1989, s. 322).

⁵ Konuya dair ayrıntılı bilgi için bkz. (Hallaq, 2019, s. 96-113)

Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi idarî yapısının klasik dönem uygulamalarının temel dinamiklerinden olan karizmatik padişahlık ile buna bağlı olarak konumlandırılan tımar, kapıkulu ve kadılık gibi kurumlar 17. yüzyılın başlarından itibaren özellikle savaş teknolojisindeki gelişmelerin dayattığı yeni savaş biçimleri nedeniyle işlevini yitirmeye başlamıştır. Klasik devletler merkezî idarelerini kısa süreli ve hızlı sonuç yaratan savaş biçimlerine göre yapılandırmışlardır. Osmanlı Devleti'nin merkezî idaresinin dayandığı tımar ve kapıkulu gibi kurumlar da kısa süren ve hızlı sonuçlar doğuran savaş biçimlerine göre işlev yürütmekteydiler. Ancak söz konusu kurumlar, 17. yüzyılın başlarından itibaren karşılaşılan uzun süreli ve yıpratıcı savaş biçimlerine karşı işlev göremediler. Yeni savaş biçimi, devleti merkezî idaresini tahkim etmek üzere yeni stratejiler belirlemeye yöneltti. İltizam sistemi uzun ve yıpratıcı savaş biçimlerine karşı devletin kendini yeniden örgütleme ihtiyacından kaynaklı olarak uygulamaya konulan bir sistemdir.

Osmanlı tecrübesinde iltizâm sistemi iki boyutlu olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk boyutuyla sistem, uzun ve yıpratıcı savaflara göğüs gerebilecek donanımlı orduyu finanse edebilmek noktasında gerekli ekonomik kaynaklar sunabilmektedir. Yine bu boyutla ilişkili olarak iltizâm sistemi devletin ekonomik kaynaklar üzerindeki merkezî gücünü tesis etmesine hizmet eden bir işlevle yüklüdür (Quataert, 2020, s. 108). Diğer boyutu devletin savaflarla meşgul olduğu bir dönemde iltizâm elde eden yerel güçler merkezîleşme karşıtı bir yapıya evrilebilmişlerdir. Nitekim iltizâmları alan yerel güçler, zaman içinde devletin bazı kurumlarını tasarruflarına alarak “âyân” dediğimiz bir dönemin adem-i merkezîyetçi karakterini oluşturabilmişlerdir. Ancak devletin yeni savaş biçimine göre kendini konumlandığı yeni sürecin kazananı, merkezîyetçi devlet anlayışı olmuştur. Zira yeni savaş biçimi etrafında örgütlenen süreçte devlet, şiddet araçlarını kendi tekeline alabilmiştir. Bu durum iltizâm sisteminin merkezî idare açısından arzu edilmeyen sonuçlarıyla baş etmede devleti gerekli askerî güç imkânlarıyla donatmıştır.

17. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin klasik savaş biçimlerine göre tasarlanmış kurumsal yapısında meydana gelen yetersizliğin Irak'taki yansımaları İran ile uzun süren savaflar sürecinde ortaya çıkmıştır. Nitekim 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Musul bölgesinde aldığı iltizâmlarla güçlü bir konuma geçen Celili ailesi devletin İran'a karşı yürüttüğü savafları finanse etmesinden kaynaklı olarak Musul idaresinde söz sahibi olmuş ve takip eden dönemde bölgede yerel hanedan durumuna gelmiştir (Khoury, 1999, s. 102). Aynı şekilde Bağdat'ta İran savaflarında etkin yararlılık gösteren Hasan Paşa ile oğlu Ahmet Paşa'nın uzun

süren valilik dönemlerinde Gürcistan'dan getirdikleri kölelerden müteşekkil sınıf, 18. yüzyılın ortasında bir hanedan idaresine dönüşmüştür (Mantran, 2020, s. 485-486). Irak'ın İran'la sınır teşkil eden kuzey bölgelerinde yine savaş ortamının yarattığı Kürt hükümet ve sancakları da Irak'ta özellikle devletin kendini yeniden oluşturmaya başladığı dönemde daha güçlü bir konuma gelebilmişlerdir.

Osmanlı devlet yapısının 17. yüzyılın ortasından itibaren ortaya çıkan yeni savaş biçimine göre kendini yeniden örgütleyebilmesi ve şiddet araçlarını aşamalı bir şekilde kendi tekeline alabilmesi, arzulanmamış adem-i merkeziyetçi âyân ve hanedan yapılarının tasfiyesi için gerekli imkân ve koşulları sağlamıştır. Bu imkânlar çerçevesinde devlet, 19.yüzyılın başında merkezîyetçi idarî yapıyı doğu sınırının en uzak bölgesi olan Irak'ta tesis etmek üzere harekete geçmiştir. Ancak bölgenin İran ile uzun bir sınıra sahip olması ve İran'ın sınır bölgelerinde merkezîyetçi devlet politikalarını uygulamaya dönük bir aşamada olmaması Osmanlı Devleti'ni Irak'ta teşebbüs ettiği merkezîyetçi politikaları ileri bir tarihe erteletmek zorunda bırakmıştır. Nitekim Bağdat valiliği için Memluk güçleri arasında meydana gelen çatışmaları fırsat olarak gören merkezî hükümet, Halet Efendi'yi merkezî idarenin Irak bölgesinde tesisinin sağlanması için 1807 ve 1811'de olmak üzere iki defa görevlendirmiş, ancak gerek Irak'taki iç dengeler gerekse de İran'dan kaynaklı muhtemel tehditlerden dolayı başarılı olunamamıştır (Gürgen, 2018, s. 204-205). Bununla birlikte devlet, merkezî idareyi tüm Irak bölgesinde tesis etmek için gerekli zemin ve koşulları sağlamaktan geri durmamıştır. Merkezî hükümetin 17. yüzyılın ortalarından itibaren yeni savaş biçimleri çerçevesinde yeniden teşkilatlanma süreci devleti uluslararası devletler sisteminin bir paydaşı hâline getirmiş ve söz konusu paydaşlığın yarattığı bürokratik ilişkiler ağı, Irak'ta merkezîyetçi politikaların uygulanmasında özellikle de İran'dan kaynaklı engellerin üstesinden gelinmesinde yardımcı olmuştur.

1.2. Serbest Ticaret Modelinin Merkezileşmeyle İlişkisi

Serbest ticaret, sanayi devriminin, diğer bir ifadeyle 18. yüzyılın ortalarında İngiltere'de öncelikle tekstil sektöründe başlayan ve daha sonra da aşamalı bir şekilde diğer sektörlerde uygulamaya konulan üretim tekniklerinin yarattığı ekonomik dönüşümün bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Hangi açıdan olursa olsun tarımsal üretim ve kentlerin kurulmasından bu yana insanlık tarihinin en önemli olaylarından biri olan bu dönüşümün öncülüğünü İngiltere yapmıştır. 1750'lerde pamuklu dokuma ve demir sanayi ile başlayan üretimdeki artış, 1780'lerde dış ticaret hacminde de yukarı doğru önemli bir sıçramayı tetiklemiştir (Hobsbawm, 2012, s. 38). Ticaret alanında görülen sıçrama serbest ticarete ilişkin ihtiyacı

ortaya çıkarmıştır. Ekonomik bir model olarak serbest ticarete ilişkin teorik çerçeve Adam Smith tarafından geliştirilmiştir.

Adam Smith, iktisadi politikalara devletin müdahale etmesinden yana değildir. Devletin işlevlerini adaleti tesis etmek, özel mülkiyeti korumak ve dış işgallere karşı ülkeyi muhafaza etmek olarak belirler. Piyasanın devletten ziyade şahsi çıkarı dayalı düzenlenmesini savunur. İş bölümü ilkesini şahsi çıkar ve piyasanın kapasitesiyle ilişkilendirir. Yüksek gümrük vergilerinin geniş bir pazarın oluşmasını engellediğine işaret eder. Herhangi bir bölgenin nüfusu ve zenginliğinin sahip olduğu pazarın kapasitesi tarafından belirlendiğini ifade eder (Smith, 1997, s. 30.) Smith, “dış ticareti ihmal eden ya da küçümseyen ve yabancı ülke gemilerinin ancak bir iki limana girmesine izin veren bir ülke iş yapamaz” gibi (Smith, 1997, s. 86) ifadelerle eserinin farklı bölümlerinde dış ticaret ve geniş pazar ağının önemine vurguda bulunur. Smith’in serbest ticaret, düşük gümrük vergileri ve sınırlı bürokrasi ile ilgili yaklaşımları ekonomide “laissez faire” ilkesinin oluşumuna kaynaklık etmiştir. Zenginliğin oluşumunda teorik anlamda serbest ticarete yüklediği işlevlere rağmen bir ekonomik model olarak İngiltere’de uygulanması zaman almıştır. Zira serbest ticaret, İngiltere ekonomisinde önemli bir paya sahip imalatçıların muhalefetleriyle karşılaşmış ve bundan kaynaklı olarak devlet, dış ticarete ilişkin talepleri ertelemek zorunda kalmıştır.

Çok eski dönemlerden beri mevcut olmakla birlikte deniz aşırı ticaretin önemi, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren daha da artmış ve dünya ekonomik sisteminde ağırlıklı bir konuma gelmeye başlamıştır. Serbest ticaretin dünya ekonomik sisteminde baskın bir yer oluşturması, İngiltere sanayisinin iç tüketimde belli bir doyuma ulaşmasının akabinde dış pazara yönelik ortaya çıkan üretim anlayışıyla gerçekleşmiştir. Zira 19. yüzyılın başlarına kadar serbest ticaretin işleyişini engelleyen biri doğal diğeri yapay olmak üzere iki engel bulunuyordu. Bunlardan biri yüksek taşıma maliyetleri diğeri de ithalat ve ihracat üzerine konulan gümrük vergileriydi (Güran, 1990, s. 134).

Serbest ticaretin işleyişinde doğal bir engel teşkil eden yüksek taşıma ücretleri, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren buharlı makinenin nakliyatla kullanılmasıyla büyük ölçüde hafiflemiştir.⁶ Gümrük vergilerinden kaynaklı yapay engel ise iki boyutludur. Birinci boyutunu, İngiltere’nin iç siyasetinde tüccar sınıfına oranla etkili bir güce sahip imalatçıların İngiltere pazarlarına yabancı malların girişine yönelik muhalefetleri oluşturmuştur. 19.

⁶ 1840’larda İngiltere dünyadaki toplam buhar gücünün yaklaşık üçte birine sahip olmuştu (Hobsbawm, 2008, s. 123).

yüzyılın başına kadar imalatçılarla tüccarların çıkarları kesiştiğinde devlet, üretimde en geniş sınıfı teşkil etmeleri nedeniyle tercihini imalatçılardan yana koymuştur. 19. yüzyılın başlarından itibaren iç tüketimde belli bir doygunluğa ulaşılması, dış pazarlara yönelik üretim anlayışını temel bir ihtiyaç olarak ortaya çıkarmış ve İngiliz yönetiminin imalatçı odaklı siyasetinin tüccar lehine yön değiştirmesine yol açmıştır. İmalatta iç pazar doyunca, üretiminin iç ihtiyaç fazlasının dış pazarlara yönlendirilebilmesinin tüccar sınıfına bağlı olması, tüccarı yeni ekonomik sistemde kilit konuma getirmiştir (Kurmuş, 2007, s. 59). Yeni ekonomik sistem tamamen tüccar üzerinden işlemeye başlamıştır. Bu durum, devlet politikalarının tüccarın çıkarları doğrultusunda evrilmesine zemin hazırlamıştır.

Sanayi üretimine bağlı olarak meydana gelen bu dönüşüm serbest ticareti İngiltere'de ekonomik sistemin merkezine yerleştirmiştir. Serbest ticaret modelinin bir ihtiyaç olarak İngiliz ekonomisinde ortaya çıkmaya başladığı dönemde gerek Avrupa kıtasında gerekse de Amerika'da Fransa'nın güçlü muhalefetiyle karşılaştı. Fransa'nın muhalefeti İngiliz ticarî bağlantılarını kısıtlamak ve kendi hegemonyasına dayalı bir ticaret alanı oluşturmaktı. Bu amaç doğrultusunda Fransa, Amerikan kolonilerinin İngiltere karşıtı bağımsızlık faaliyetlerini destekleyerek kolonilerin İngiltere'den kopmasına yardım etti. Yine Napolyon önderliğinde 1790'lı yıllardan itibaren Avrupa kıtası, Fransa'nın serbest ticaret bölgesi hâline gelmiş ve İngiltere'nin bütün kıta ile ticarî ilişkileri kesilmiştir. Bunun üzerine İngiltere ticarî faaliyetleri için alternatif pazarlara yönelmek zorunda kalmıştır. Bu durum 1600 yılından beri Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan ticareti üzerinde yürüttüğü tekelci uygulamaların tüccar sınıfının teşebbüsleriyle 1813 yılında kaldırılmasıyla neticelenmiştir.

İngiltere'nin serbest ticaret ilkelerini gerek kendi egemenlik alanlarında gerekse de egemenlik alanları dışında uygulamaya geçirmesi Fransa muhalefetine sonlandırılmasıyla hız kazanmıştır. Nitekim Napolyon iktidarının sonlanması ve Avrupa'nın İngiltere'nin teşebbüsleriyle yeniden şekillenmesi, 1814 ile 1827 arasında ticaret antlaşmalarında bir patlamaya neden olmuştur (Mann, 2012, C. II, 93). Ticarî antlaşmalarda yaşanan söz konusu patlamaya rağmen İngiltere ana karasında tüccarın tekelci uygulamalara karşı yürüttüğü mücadeleler, İngiltere'de toprak sahiplerinin şiddetli direnciyle karşılaşmıştır. Bu direnç, tekelci uygulamaların kalkmasına ilişkin talepleri ancak 1846'ya kadar erteleyebilmiştir. Söz konusu tarihte tahıl ithalatından yüksek gümrük vergisi alınmasına ilişkin yasanın yürürlüğüne son verilmiştir (Kurmuş, 2007, s. 59). Bu yasayı 1849'da gemiciliği düzenleyen kanunun iptali takip ederken 1854'te de yabancı gemilerin İngiliz sahillerinde ticaret yapmasına ilişkin yasa parlamentodan geçirilmiştir. 1860'a gelindiğinde ise, neredeyse bütün

ithalat vergileri kaldırılarak serbest ticaret anlayışı tam anlamıyla İngiltere'nin ekonomik politikalarına hâkim olmuştur (Kasaba, 1993a, s. 39)

Tüccarın İngiliz parlamentosu üzerindeki baskılarının amacı sadece kolonilerde ve İngiltere'de serbest ticaret politikalarını uygulamakla sınırlı olmayıp İngiltere'nin nüfuz edebileceği ve kapalı ekonomiye sahip devletleri de kapsamıştır. Açıkçası sanayiye ilişkin üretimin dünya ölçeğindeki serbest dolaşımına engel teşkil eden bütün kısıtlamalar, tüccarın girişimlerine teker teker yenik düşmüştür. Serbest ticarete dayalı ekonomik model, İngiltere dışındaki diğer güçlü Batı Avrupa ülkeleri için de cazip imkânlar sunduğundan, söz konusu ülkeler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren liberal ekonomiye geçmeye başlamışlardır (Hobsbawm, 2017, s. 50-51)⁷. Özellikle 1815'ten itibaren Avrupa devletleri, büyüyen İngiliz ekonomisine karşı korumacılığa dayalı ekonomi politikalar çerçevesinde -ithalat ve ihracat üzerine konan yüksek tarifelerle bazı mallara ihracat engeli getirmekle birlikte- aşamalı olarak 1877 yılına kadar gümrük vergilerini aşağıya çeken bir politika takip ettiler (Mann, 2012, C.II, s.299). Bununla birlikte 1815'ten sonra İngiltere'nin 19. yüzyıl boyunca süren tam anlamıyla bir deniz hâkimiyeti çağı başladı ve Kırım savaşıyla imzalanan 1856 Paris Antlaşmasıyla doruk noktasına ulaştı (Schmitt, 2020, s. 89).

Denizlerdeki üstünlük İngiltere'ye kendi ticarî modelini yürütebilecek ve gerektiğinde de dayatabilecek bir imkân sağlıyordu. Nitekim 1815 sonrasında başta Fransa, Almanya ve Rusya'nın ticaret tahditlerine başvurması üzerine İngiltere, savaş sonrasında daralan ekonomisi için yeni sahalara yönelmekte zorlanmamıştır. Doğu Akdeniz, Çin ve Japonya gibi pazarlar İngiliz ekonomisinde önem kazanmaya başlamıştır (Kütükoğlu, 2013, s. 7, 99) Osmanlı Devleti ve İran gibi sanayileşememiş devletler ile Çin ve Japonya gibi kapalı ekonomiye sahip devletler siyasî baskı ve güçlü donanmaların zoruyla 1838-1860 yılları arasında serbest ticaret havzası içine çekilmişlerdir (Hobsbawm, 2017, s. 127). Dünyanın birbiriyle ilişkili tek bir ekonomiye dönüşmesi hangi açıdan olursa olsun, sanayileşmenin en etkin ve kapsamlı yansıması olarak değerlendirilmektedir (Hobsbawm, 2017, s. 54).

Serbest ticaret anlayışının önemli ideologlarından olan Adam Smith zenginliğin ancak belirli bir siyasal ortam içinde uygulanabileceğine işaret etmektedir (Smith, 1997, s. 302). Bu siyasal

⁷ Devletlerin gümrük tarifelerine ilişkin politikaları ticaret hacmine bağlı olarak şekilleniyordu. Ticaret arttıkça devletler, gümrük vergilerini aşağıya çekiyorlardı. Ancak yaşanan kimi krizler nedeniyle ticaretin azaldığı durumlarda devletler ticaretten kaynaklı açığı gümrük vergilerini yükseltmek yoluyla kapatmaya çalışıyorlardı. (Bkz. Mann, 2012, C. II, s. 297).

ortam ise bazı güvencelerin sağlanmasıyla oluşturabilmektedir. Bunlardan en kritik olanı merkezîyetçiliktir. Zira merkezî yapılanma, birbirinden kopuk siyasî ve ticarî alanları standart normlara dayalı örgütlenmelere dönüştürmektedir (Touraine. 2016, s. 49). Bu yönüyle politik ve idarî merkezîleşme sanayi hareketinin temel gerekliliği olarak değerlendirilmektedir (Toffler, 2008, s. 75-78). Öngörülen merkezîleşme, normlara dayalı rasyonel bir idarî mekanizmaya bağlı olarak işleyebilmektedir. Çünkü normlara dayalı rasyonel merkezî idare, serbest ticaret düzenini muhafaza eder.

Standart normlara bağlı olmayan devlet yapılanmaları ise öngörülemez kimi müdahalelere neden olduğundan serbest ticaret sisteminin aleyhinde koşullar içermektedir. Söz konusu müdahalelerin önünün kesilmesi ve muhtemel risk koşullarının ortaya çıkmaması için serbest ticaret faaliyetlerinin küresel ölçekte işlerliğini sağlayan merkezîyetçi sistem, rasyonel idare ve bağımsız yargıyla desteklenmiştir (Weber, 1996, s. 247). Dolayısıyla merkezîyetçi örgütlenmeye dayalı devletin yasaları ile serbest ticaretin yasaları arasında bir paralellik bulunmaktadır. Her ikisi de nesnel olup istisnaya müsaade etmezler. Nesnel yasaya dayalı yönetim genel yönüyle kapitalist ekonomi lehine egemenliğin çözümlenmesine hizmet etmektedir (Habermas, 2010, s. 166-169). Nitekim Osmanlı modernleşmesinin dönüm noktalarından birini teşkil eden Tanzimat Fermanı'nın esas amacının padişahın kanunlara tâbi kılınması olduğu ifade edilmektedir. Bu amaca bağlı olarak kanunların hayata geçirildiği bir bürokrasinin oluşumunun sağlandığı ve söz konusu bürokrasinin de padişahın keyfi ve sınırsız müdahalelerinden korunmasının öngörüldüğü değerlendirilmektedir (Reinkowski, 2017, s. 47; Berkes, 2017, s. 71).

Serbest ticaret faaliyetlerinin işlerliğinde kritik bir rol oynayan diğer bir güvence de barıştır. Serbest ticarete dayalı iktisadî sistem, barışa ihtiyaç duyduğu için güç dengesi de barışı tesis etmek üzere kurulmuştur. Dolayısıyla Avrupa kapitalistleri nazarında serbest ticarete engel teşkil eden en büyük tehlike, teknolojik veya mâlî yetersizlikten ziyade savaştır. Zayıf devletler arasında çıkan veya güçlü devletin, zayıf devlete açtığı savaştan korku duyulmuyordu. Çünkü bu tür savaşlar rahatlıkla kontrol altına alınabilmektedir. Asıl korku, güçlü devletler arasında çıkabilecek savaş tipi olmuştur (Polanyi, 2014, s. 49, 54).

1815 ile 1914 yılları arasında büyük devletler arasında herhangi bir çatışmanın çıkmaması serbest ticaretin hamileri açısından önemli bir fırsat yaratmıştır. Oldukça uzun sayılabilecek bu döneme “barış yüzyılı” adı verilmiştir (Hobsbawm, 2017, s. 216). Bu dönemde genel barışı tehdit edecek bazı bölgesel çatışmalar çıkmış olmakla beraber, bu çatışmalar serbest ticaret faaliyetlerini aksatacak veya alanda mal dolaşımına engel oluşturacak düzeye gelmeden

büyük güçlerin müdahalesiyle tehdit olmaktan çıkarılmıştır.⁸ Bu çerçevede Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik teşebbüs ettiği ve Osmanlı Devleti'nde bir bekâ sorunu yaratan 1856 yılındaki Rus yayılımı, diğer sebeplerin yanı sıra büyük devletlerin pazarlarını koruma ve bu alanda barışı tesis etme amaçları dâhilinde engellenmiştir. Bu amaç kapsamında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün Avrupa dengesi için gerekli olduğuna karar verilmiştir (Kurmuş, 2007, s. 71). Yine 1877 Rus yayılmasına karşın Almanya ve İngiltere Türkiye'den yana tavır almış, savaşın etkisinin mahallî bir kapasiteyi aşmasına müsaade edilmediği iddia edilmiştir (Polanyi, 2014, s. 31-42).

2. IRAK'TA SERBEST TİCARET AĞININ İNŞÂSI: İNGİLİZ GİRİŞİMİ

Serbest ticaret, 19. yüzyılın başlarında Irak bölgesine girmeye başladığında, işleyişine engel teşkil eden birçok faktörle karşılaştı. Bunların başında Irak'ın parçalı idarî yapısı gelmektedir. Serbest ticaret uygulamalarının bağlantı noktasını teşkil eden Basra, Bağdat ve hinterlandıyla birlikte 18. yüzyılın ortalarından itibaren Gürcü-Memluk hanedanın yönetimi altında bulunmaktadır. Bu hanedan Basra limanının giriş ve çıkışlarını kontrol ederek gümrük vergilerini belirlemektedir (BOA. HAT. 397/20896-25 Ocak 1811). Musul ile etrafındaki kırsal bölge ise, Celili hanedanının yönetimi altındadır. Süleymaniye bölgesinde de Osmanlı Devleti'nin Irak'a gelişi ile birlikte kimi zaman Osmanlıya ve kimi zaman da İran'a bağlılık gösteren Baban hanedanı yer almaktadır. Her üç yerel hanedan da merkezî idarenin doğrudan kontrolü altında bulunmamaktadır.

Bağdat merkezli Memluk hanedanı, Celili ve Baban hanedanlarına göre Irak'ın belirleyici gücünü oluşturmaktadır.⁹ İngilizlerin serbest ticarete ilişkin faaliyetlerini kısıtlayıcı eylemler de bu hanedan mensuplarından gelmiştir. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin güçlü temsilcisi Cladius James Rich, Bağdat'a geldiğinde Memluk yönetiminde hanedan tarihinin en güçlü ve karizmatik yöneticisi Davud Paşa bulunmaktadır. Davud Paşa ile Rich arasındaki ilişkiler ilk etapta dostça başlamış ama Basra Limanı'nda ticarî malların giriş ve çıkışlarına ilişkin denetim ve gümrük vergilerinin oranları sebebiyle bozulmaya başlamıştır. Davud Paşa, İngilizlerin Irak'a getirdiği ve Irak'tan çıkardığı her türlü malı sıkı takibe alarak seleflerinin

⁸ 19. yüzyıl'da tesis edilen barışın İngiltere'nin serbest ticaret koşullarının hegemonyasından kaynaklı bir durum olmadığı bu dönemde silah teknolojisindeki gelişmelerin yarattığı yıkıcı savaşları önlemek üzere gelişen bürokrasinin bir ürünü olduğu da ileri sürülmektedir (Bkz. Mann, 2012, C. II, s. 271).

⁹ Memluklerin Irak'ın güç dengeleri içinde belirleyici olmaları Osmanlı Devleti'nin Irak'a yönelik siyasetinden ileri gelmektedir. Irak'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle beraber Bağdat bölgenin idarî, siyasi, ekonomik merkezi konumuna getirilmiştir (Bkz. Nevvar, 1968, s. 8).

tain ettiği oranlara nazaran bir kat daha gümrük vergisi koymuştur (el Bağdadi, 1948, s. 18; Issawi, 1988, s. 109). Çünkü Davud Paşa'nın iktidarının ekonomik giderleri ekseriyetle Bağdat ve Hindistan arasında yapılan ticaretten alınan gümrük gelirlerine dayanmaktadır (BOA. HAT. 397/20896-25 Ocak 1811; Issawi, 1988, s. 189-190), Bunun üzerine Rich, Davud Paşa'nın serbest ticaret uygulamalarına engel teşkil eden klasik politikalarını İngiltere'nin Hindistan yönetimi ve İstanbul'daki İngiliz elçisi nezdinde şikâyet etmiştir. Gerilimin dozu artınca Davud Paşa, Rich'in Bağdat'taki ikametgâhını askerî ablukaya almıştır. İlişkiler onarılmaz derecede kötü bir hâl alınca Rich, 1821'de Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalmıştır (Saleh 1957, s. 131-133).

Çıkarlarına direnç gösteren güçlere karşı devreye koyabileceği zemin ve stratejileri bulmakta zorluk çekmeyen İngiltere, Davud Paşa'nın serbest ticareti kısıtlayan yaklaşımlarına boyun eğmemiştir. Zira İngiltere açısından Irak dâhil olmak üzere, küresel ölçekte gücünü kısıtlayan sömürgeci bir güç kalmamıştır (Mann, 2012, C. II, s. 291). Irak bölgesindeki tek rakibi olan Fransa'nın 1810'lardan itibaren bölgedeki nüfuzu nerdeyse tamamen kırılmıştır. Rusya ise bu dönemde henüz bölge üzerinde tehdit oluşturabilecek güce ulaşmamıştır (Saleh, 1957, s. 113). Uluslararası ve bölgesel konjonktür İngiltere'nin teşebbüsleri açısından uygundur. Bu koşulların sağladığı olanaklardan olsa gerek, İngiltere'nin Davud Paşa'ya yönelik tutumu bu dönem itibarıyla tavizsiz ve serttir. Nitekim Rich, Bağdat'tan ayrılır ayrılmaz Davud Paşa, bir yığın sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bunların başında İngilizlerin İstanbul elçisinin Davud Paşa'ya karşı merkezî hükümet nezdinde yürüttüğü yıpratıcı girişimlerdir. Söz konusu girişimler, İstanbul elçiliğinden Rich'e gönderilen ancak Şiraz yolunda ulaştırılan bir mektupta açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bu mektupta İngiliz elçisi Rich'e hitaben; *"Paşa'nın aklını başına getirin, çünkü biz burada meselenin üzerinde önemle duruyoruz."* diye yazıyordu (Rich, 2018, s. 420). İstanbul elçisinin Davud Paşa'ya yönelik talebinin yerine getirilmesi o kadar da zor değildi. Zira Babanlar, artık Bağdat yönetiminin kontrolünden çıkmış, İran'ın Kirmanşah şehzâdesine bağlanmıştır. İran şehzâdesi ise Irak'ta İran hâkimiyet alanını güçlendirmek için eline geçen her fırsatı değerlendirmekten geri durmuyordu. Bağdat'ın Memluk idaresi, Babanlar ve Kirmanşah şehzâdesi arasındaki kırılğan siyasî dengeye İngiliz elinin değmesi durumunda sorunların derinleşmesi ve çatışmaya dönüşmesi için elverişli bir ortam bulunmaktadır.¹⁰ Nitekim Rich, Bağdat'tan ayrılıp Şiraz istikametine

¹⁰ Davud Paşa'nın İngiliz ticarî kazanımlarına aykırı yaklaşımına Rich'in hava değişimi bahanesiyle Baban Hanedanlığının merkezi Süleymaniye'ye ve oradan da İran'a geçerek Bağdat hükümetine karşı kışkırtıcı ve bozguncu teşebbüslerde bulunduğu bizzat Davud Paşa'nın merkezi hükümete gönderdiği Hatt-ı Hümayun'da iddia edilmiştir (Bkz. BOA. HAT. 770/36178-16 Şubat 1821).

doğru giderken Buşehr’de Davud Paşa’nın kahyası komutasında Bağdat’tan Baban kuvvetleri üzerine gönderilen askerî birliğin yenildiği ve buna mukabil Paşa’nın da Bağdat’ta bulunan İranlı tacirleri tutukladığı haberini almıştır (Rich, 2018, s. 449). Davud Paşa’nın İranlılara yönelik sert tutumu üzerine Kirmanşah şehzâdesi, kalabalık bir ordu ile Irak’a girerek Kerkük yakınlarında bulunan Dakuk’a kadar ilerlemiş, birkaç taraftan sıkıştırılan Davud Paşa’nın direnci kırılmış ve Hindistan hükümetinin Basra temsilcisi aracılığıyla 1823 yılında sunduğu anlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır. İngiliz temsilcilerle imzalanan antlaşmanın 10. maddesine göre Osmanlı merkezî hükümetinden İngiltere ile ilgili çıkan bütün emirlere Davud Paşa’nın imzalı ve mühürlü senetle uyacağı taahhüdü yer almaktadır.¹¹ Böylece İngiltere, serbest ticaretin temel ilkelerinden biri olan siyasî ve ekonomik merkezîyetçiliğin Irak’taki alt yapısını oluşturmuştur.

3. SERBEST TİCARET ÇAĞINDA IRAK’TA OSMANLI MERKEZİLEŞMESİ

3.1. Parçalı İdarî Yapının Tasfiyesi

Osmanlı Irak’ında merkezîleşme politikalarının uygulanması II. Mahmud’un 1820-1830 yılları arasında Anadolu’da ayanlara yönelik teşebbüs ettiği tasfiye hareketinin sonrasına tekabül eder. 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Irak’ının süregelen parçalı idarî yapısını zorlayan bazı gelişmeler II. Mahmud’u, merkezî devlet gücünü Irak’ta tesis etmeye sevk etmiştir. Bu gelişmeler arasında merkezî hükümet açısından en kritik olanlar Hicaz bölgesinde Osmanlı hâkimiyeti aleyhinde güç kazanan Vahhabi hareketiyle İran’ın, Irak’ın kuzey bölgelerinde nüfuz alanını genişletme çabalarıydı. Irak’ta Osmanlı egemenlik haklarına yönelik söz konusu tehditleri önlemede Memluk valilerinin güç kapasiteleri yetersiz kalmaktaydı (Ceylan, 2006, s. 67-68). Bunun yanı sıra Memluk valilerinden Davud Paşa’nın Kavalalı Mehmed Ali Paşa gibi ordusunu modernize etme gayretleri ve kendi başına buyruk hareketleri merkezî hükümet nezdinde muhtemel bir Kavalalı sorunuyla karşılaşma riski olarak değerlendirilmiştir (Nieuwenhuis, 1982, s. 183).

Osmanlı merkezî hükümetinde olduğu üzere İngiltere de Osmanlı Irak’ında merkezîyetçi idarenin tesisini kendi ticarî ve siyasî politikaları açısından daha yararlı görmekteydi. Zira Osmanlı Irak’ında mevcut adem-i merkezîyetçi idarî yapı bölgede bütünlüklü bir pazarın oluşmasına engel teşkil ediyordu. Oysa Irak, Körfez ve Hindistan bölgesiyle orta çağlardan

¹¹ “... valî-i müşârûn iley tahtı hükümetinde olan mahallerin cümlesinde İngilterelüye dair sudûr eden evâmîr-i âliyyeyi hâlen ve müstakilen icra ve infâz edeceğini müş’ir ve munzî ve memhûr sened ita etmek.” (BOA. HAT. 789/36800-6 Eylül 1823).

beri bütünlüklü bir ticarî bölgenin parçasını teşkil ettiği gibi, söz konusu bölgeler Akdeniz'in ticarî hinterlandı arasında bağlantı konumundaydı (Fattah, 1997, s. 6-8). Irak'ın bağlantılı olduğu bölgelerle ticarî faaliyetler açısından bütünlüklü bir pazara dönüşmesi merkezîyetçi yapının tesisini gerektirmiştir. Çünkü İngiltere'nin Osmanlı merkezî hükümetiyle imzaladığı ticarî antlaşmalara Memluk valileri uymaya yanaşmamakta ve şiddetli direnç göstermektedirler. Güçlü valilerin yönetimde olduğu dönemlerde bu direnç daha baskın bir şekilde görüldüğü gibi özellikle de gümrük tarifelerinde sıklıkla İngiltere ve Osmanlı merkezî otoriteleri arasında imzalanan antlaşmalarda belirtilen oranların üstüne çıkılıyordu. İngiltere'nin Bağdat konsoloslarının, İstanbul elçiliği aracılığıyla merkezî hükümete sundukları taleplerin başında her iki devlet arasındaki mevcut hukuki ilkelere ve antlaşmalara Bağdat valilerinin uymalarına dair vurgu yer alıyordu (Yurdakul, 2019, s. 146). Bununla beraber her vali değişiminde İngilizlerin Bağdat konsolosları aynı sorunla karşılaşmaktan sıyrılamıyorlardı. Bu durum, İngilizleri zaman zaman Bağdat valilik mücadelelerine müdahil olmalarına ve ticarî çıkarlarına direnç gösteren tarafa karşı mücadele içine girmelerine neden oluyordu (Lutskiy, 2011, s. 62) Nihayetinde İngilizler'in Osmanlı Irak'ındaki menfaatleri mevcut parçalı idarî yapının merkezî hükümet lehine kaldırılmasından yanaydı. Zira Irak'taki hanedan idarî yapılarının merkezî hükümete nazaran kontrol edilebilirlikleri daha zordu. Kontrol edilebilir bir merkezî hükümetin, Irak açısından serbest ticaretin işleyişinde daha büyük imkânlar sunduğu İngilizlerin Bağdat merkezli Memluk hanedan idaresiyle ilişkilerinden anlaşılıyordu.

Irak bölgesinde serbest ticaret faaliyetlerinin uygulanmasında Basra ve Bağdat kilit konumda bulunmaktadır. Zira Irak'a ulaşan mallar Basra limanına ve oradan da nehir yoluyla Bağdat'a getirilmektedir. Bağdat'a getirilen mallar çeşitli yollarla İran ve Irak'ın kuzey bölgelerine dağıtılmaktadır. Yine Diyarbakır, İran ve Irak'ın kuzeyinden ihraç edilen mallar, Bağdat'ta toplanmakta ve oradan da Basra Limanı üzerinden Hindistan ve İngiltere'ye götürülmektedir (Issawi, 1988, s. 121). Bağdat ve Basra'nın Irak ithalat ve ihracatında sahip olduğu kilit konum, 1749'dan beri doğrudan bu iki bölgeyi idareleri altında bulunduran Memluk hanedan idaresini İngiltere cephesinden merkezileşme politikalarının uygulanmasında ilk sıraya yerleştirmiştir. İngilizler'in Bağdat ve İstanbul temsilcilerinin yürüttüğü çabalar sonucunda 1831 yılında Ali Rıza Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Bağdat'a gelerek Memluk hanedanlığına son vermiştir (al-Bustani, 1979, s. 6-116). Davud Paşa'dan sonra merkezî hükümet tarafından Bağdat valiliğine atanan Ali Rıza Paşa, nezâretten çıkardığı bir emirle

İngilizlerin bütün imtiyazlarının Babialı ve İngiltere arasında yürürlükte olan antlaşmalarla tespit edilmiş olduğunu ilan etmiştir (al-Bustani, 1979, s. 298).

Memluk hanedan idaresinin tasfiyesi, Musul ve çevre bölgesinin de merkezî idarenin sınırlarına dâhil edilmesini gerektirmiştir. Çünkü Musul, Bağdat ve Basra ile imparatorluğun merkezî idarî alanları arasında kilit bir konumda bulunmaktadır. Diyarbakır ve hinterlandından Dicle nehir yoluyla gelen malların yanı sıra Basra'dan Akdeniz bölgesine veya Akdeniz bölgesinden Basra'ya olan ticarî akış, Musul merkezli Celili hanedan idaresinin sınırları içinden geçmek zorundadır. Dolayısıyla hem Osmanlı merkezî hükümetinin uygulamaya başladığı merkezîleşme politikaları hem de serbest ticaret faaliyetlerinin Irak'ta uygulanabilmesi için Celili hanedan idaresinin ilgası gerekmektedir. Nitekim 1834 yılında Celili hanedanlığına da son verilerek merkezî idare Musul bölgesinde tesis edilmiştir (Tripp, 2007, s. 14). Celililerin tasfiyesi sonrasında İngilizler, İngiltere'den en kısa şekilde Hindistan'a ulaşmak için 1830'dan beri teorik düzeyde olan projelerini 1835'te pratiğe geçirme gayretine düşmüşlerdir. Bu gayretler dâhilinde, Birecik iskelesine getirdikleri gemileri Fırat nehrine indirdiler (Lorimer, 1986, C. III, s. 1341). İngilizler İskenderun'dan Birecik'e kadar demir yolu inşâ etmek ve Birecik'ten de Fırat yoluyla Basra'ya ulaşmak istemekteydiler (Doğançay, 2015, s. 30-33; Orhonlu ve Işıksal, 1963, s. 100-101)

Celili hanedan idaresinin ilgası sonrasında merkezîleşme çabaları Baban idaresine yoğunlaşmaya başlamıştır. Ancak Baban idaresi İran'a sınır bir bölgede bulunduğu ve İran'ın bölgeye yönelik klasik algısında tam anlamıyla bir kırılma olmadığından Baban hanedan idaresinin tasfiyesi daha uygun bir konjonktüre ertelenmiştir. Uygun konjonktüre ise yüzyıllarca Osmanlı ve İran arasında birçok savaş ve çatışmaya neden olan sınır sorunlarının çözümüyle ulaşılmıştır. 1847 yılında Osmanlı Devleti ve İran arasında imzalanan Erzurum Antlaşması, iki devlet arasında muhtemel savaş tehlikesini ortadan kaldırmış ve sınıra ilişkin yeni yaklaşımların oluşmasına neden olmuştur. Söz konusu yaklaşımlar, Babanlara yönelik tasfiye çabalarını hızlandırmıştır. Nihayet 1850 yılında Baban hanedanı ilga edilerek (Çetinsaya, 1999, s. 93) merkezîleşme politikalarının uygulanmasını engelleyen adem-i merkeziyetçi unsurlar Irak'tan tamamen temizlenmiştir.

3.2. Barış Yüzylında Osmanlı-İran Sınırı

Osmanlı Devleti'nin, Irak dâhil olmak üzere hâkimiyet alanını Doğu bölgesine taşıması ve İran'ın buna yönelik sürekliliğe dayalı bir reaksiyonu, İran'a bitişik bütün alanları çatışmalı

sınır bölgesi hâline getirmiştir. Çatışma hâlinin en bariz yansıması savaştır. Savaş hâli merkezî idareye karşı örgütlenmeyi beslediğinden çoklu bir dünya üreten bir adem-i merkeziyetçi kuvvet oluşturur (Han, 2016, s. 27). Serbest ticaretin Irak bölgesine girmesi sonrasında hak iddialarından kaynaklı çatışma hâlinin devam etmesi, bölgeyi ticarî faaliyetler açısından riskli hâle getirmiş ve merkezîleşme politikalarının tam anlamıyla uygulanmasını imkânsız kılmıştır. Osmanlı Devleti açısından zorunlu hâle gelmiş olan merkezîleşme politikaları ile İngiltere'nin arzuladığı serbest ticaret faaliyetlerinin Irak'ta uygulanabilmesi Osmanlı Devleti ile İran arasında sınır kaynaklı anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulmasını gerektirmiştir.

Yüzyıllarca Osmanlı Devleti ile İran arasında çözüme kavuşturulamayan sınır sorunları, bölgenin serbest ticaret yüzyılına barış koşullarına çekilmesini zorunlu kılmıştır. Ancak bu o kadar da kolay olmamıştır. Çünkü yüzyılın dayattığı barış koşullarına en az bağlı kalan taraf İran devletidir (Çetinsaya, 1999, s. 95). İran, serbest ticaret için gerekli barışa uyum gösterme konusunda Irak'ın Şiilerce kutsal kabul edilmesi nedeniyle zorluk çekmektedir. Özellikle 19. yüzyılda Şiilerin Irak'ta bulunan türbelere yönelik ziyaretçi akınında meydana gelen artış, Şii mezhebine mensup kesimin bölgeye ilişkin kutsal mekân algısının daha da perçinlenmesine ve buna bağlı olarak bölgenin İran açısından daha da hassas konuma gelmesine yol açmıştır. Bu hassas konum nedeniyle İranlıların çeşitli vesilelerle bölgeye müdahalelerinin önü alınamamaktadır (Bağdad Vilayet Salnamesi (BVS), 1300, s. 78). Ancak gerek Osmanlı merkezîleşme politikaları gerek İngiltere'nin serbest ticaret faaliyetleri, planlı ve bilinçli bir politikaya dayalı olarak yürütüldüğü için İran'ın bölgeye yönelik mezhepçi iddialarına kurban edilebilecek düzeyde değildir.¹² Serbest ticaretin uygulanması süreçlerinde İngiltere farklı bölgelerde bu tür koşullarla karşılaşmış ve karşılaşılan çatışma durumu barış koşullarına bağlı olarak çözülmüştür.

İngiltere, Osmanlı Devleti ile İran arasında çıkan sürtüşmelerin bölgede savaşa dönüşmesini engellemek için özellikle 1847 yılına kadar benzer müdahalelerde bulunmaya devam etmiştir (Lorimer 1986, C. III, s. 1373). Ancak Irak'ta serbest ticaret faaliyetlerinin çatışmadan kaynaklı engellerle karşılaşmaması için daha köklü çözüme ihtiyaç duyulmuştur. 1847 Erzurum Antlaşması bu sorunların halledilmesinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. Bu antlaşmada varılan uzlaşma Osmanlı Devleti ile İran arasında muhtemel savaş durumunu

¹² İngiltere'nin Basra körfezi ve hinterlandında yürürlüğe koyduğu serbest ticaret faaliyetleri planlanmış bir politikanın yansımalarıdır. 1903 yılında Lord Curzon bu politikanın yüz yıllık birikime sahip olduğunu ifade etmiştir (Bkz. Dunn, 2000, s. 325).

ortadan kaldırmış ve sınırın tam anlamıyla uluslararası hukukî bir boyuta kavuşturulması için bir komisyon oluşturulmuştur (Schofield, 1989, s. 516; Sarıkçıoğlu, 2013, s. 66; Lorimer 1986, C. III, s. 1376). Bu komisyonun Irak bölgesinin uluslararası toplumla bütünleşmesinde önemli bağlantı noktalarından biri olduğu ifade edilmektedir (Longrigg, 2002, s. 278). Sınır statüsüne yönelik kaydedilen bu gelişmeler, İngilizlerin Osmanlı Devleti ile imzaladıkları 1838 ve akabinde de İran hükümetiyle imzaladıkları 1841 serbest ticaret antlaşmalarını tamamlayıcı niteliktedir. Neticede İngiltere'nin başını çektiği komisyon aracılığıyla sınır anlaşmazlıklarından doğan sorunlar, 1847'de İran ve Osmanlı arasında imzalanan antlaşma neticesinde bir çatışma unsuru olmaktan çıkarılabilmıştır (Schofield, 1989, s. 517). Nitekim merkezîleşme politikalarının gereği olarak 1847 yılında Cizre hükümet idaresinin ilgası sırasında İngiltere'nin İstanbul temsilcisi Wellesly, merkezî hükümetin Bedirhan Bey ve diğer Kürt aşiretleriyle yaşadığı çatışmaları İran'la süregelen sınır ihtilaflarını çözmüş olmasının yarattığı avantajlarla ilişkilendirmiştir (Ateş, 2020, s. 184). Dolayısıyla Osmanlı Devleti ile İran'ın sınıra ilişkin yaklaşımları merkezîleşmenin kapasitesini ve gerçekleştirme imkânını belirlemiştir.

3.3. Merkezî Bürokratik Sisteme Geçiş

Osmanlı merkezîleşme politikalarıyla serbest ticaret faaliyetlerine engel teşkil eden merkez dışı unsurların tasfiyesi, Irak bölgesinin güvenlik ve hizmet sektöründe büyük bir boşluğa yol açmıştır. Zira bu hizmetler, yerel hanedan idarelerinin yetişmiş kadroları tarafından başarılı bir şekilde yürütülüyordu. Büyük aşiret yapılarıyla meskûn bölgede yerel hanedan idareleri, kendine özgü stratejilerle asayiş sağlıyor ve yolların güvenliğini temin edebiliyorlardı. Zira Memlukler Basra'dan Mardin'e kadar olan yol ağının güvenliğini sağlıyorlardı (Fattah, 1997, s. 35). Merkezi yönetimin temsilcilerinin Bağdat'a gelmesiyle, söz konusu yetişmiş kadrolar bir tehdit olarak görülerek yasa dışı ilan edilmiş ve büyük bir kısmı takibe tabi tutulmuştur. Memluk kadrolarının görevden el çektirilmesi sonrasında Bağdat'ın Anadolu ile irtibatını sağlayan yolların güvenliği, uzun bir dönem sağlanamaz olmuştur. Aynı durum Celili kadrolarının tasfiyesinde ortaya çıkmıştır. Celililer çöl tarafından Irak bölgesine akan göçebe Arap aşiretlerini kontrol altında tutuyorlardı. Ancak onların da tasfiyesi sonrasında söz konusu aşiretlerin taşkınlıkları önlenememiştir (Lorimer, 1986, C III, s. 1318). Babanlar, Osmanlı ve İran arasında gidip gelen aşiret unsurlarını gayet başarılı bir şekilde takip ediyor

ve herhangi bir taşkınlıkta bulunmalarına mani oluyorlardı¹³. Bu kadroların tasfiyesi sonrasında aşiretlerin sebep olduğu asayiş sorunları, uzun bir dönem merkezi idarenin Irak'taki temsilcilerini meşgul etmeye devam etmiştir.

Yerel hanedan idarelerinin tasfiyesi sonrasında Irak'ta asayişin sağlanamayışından kaynaklanan kriz, merkezî hükümet temsilcilerini askerî yöntemlere sevk etmiştir. Bu ise sorunun büyümesine ve güvenlik krizinin derinleşmesine yol açmıştır. Kaldı ki yeni yöneticiler, mevcut durumla baş edebilecek ne yeterli yetişmiş kadroya ne de etkin askerî kuvvete sahiptiler. Askerî kadroların yetersizliği, aşiretlerin kendi aralarındaki çatışmaların büyümesine ve bölgede genel bir huzursuzluk hâline neden olmuştu. Hanedan idareleri sonrasında, bölge yöneticilerinin merkezî devletle ilişkilerinin çerçevesi çoğunlukla aşiretlerin kontrol altına alınması çabalarından oluşuyordu¹⁴.

Hanedan kadrolarının tasfiyesinden sonra ortaya çıkan boşluğun telafisi için yeni idarî kurumlar ile bu kurumlarda hizmet yürütecek kadroların ihdasına yönelik çabalara ihtiyaç duyuldu. Merkezî idarenin işleyişini sağlayacak bu kurumlar, yereli küresele bağımlı kılabilen fonksiyonlarla yüklüdür. Ayrıca merkezî idarenin kurumlar yoluyla tesisine yönelik çabalar, yeni ekonomik anlayışın taleplerine uygun bir egemenliğin inşâsıyla da uyumludur. Bu egemenlik biçiminde bürokratik normlara bağlı merkezî örgütsel ağ, serbest ticarete dayalı ekonomik düzene uygun düşen bir devlet erkinin oluşmasıyla uyumluluk göstermektedir. Bölgenin merkezî bürokrasiye intibakı noktasında en büyük dönüşümler Midhat Paşa döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu dönüşümün en etkili ayağı, vilayet nizamnamesinin bölgede yürürlüğe konulmasıdır. Nizamname, Midhat Paşa'nın vali olduğu 1869-1872 yılları arasındaki dönem boyunca güçlendirildi (Lutskiy, 2011, s. 135).

¹³ Örneğin Osmanlı ve İran sınır bölgesinde göçebe şekilde yaşayan Bilbas aşiretinin 1217 yılında Erbil ve Köy taraflarındaki halka zarar vermesi ve yolcuları rahatsız etmesi üzerine Baban Paşası askeri maiyetiyle üzerlerine gitmiş ve onları kontrol altına alarak vergiye bağlamıştır (Bkz. Resul Havi Efendi, 1246, v. 118a-b).

¹⁴ Midhat Paşa'nın Bağdat valiliğine kadar aşiretlerin kontrol altına alınmasında izlenen baskın yöntem askeri kuvvete dayalıydı. Ancak Midhat Paşa'dan başlamak üzere aşiret liderleri ile diyaloga geçilerek aşiretlerin tapu karşılığında iskân edilerek denetim altına alınmaları sağlanmaya çalışılmıştır (Lutskiy, 2011, s. 135). Bununla birlikte 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Irak'ının tahmin edilen 1.250.000 nüfusunun yaklaşık üçte ikisinin aşiretlerden oluştuğu ve bunların merkezileşme politikalarına karşı güçlü bir direnç gösterdikleri ifade edilmektedir (Haj, 1991, s. 52); 29 Eylül 1880 tarihinde Badat vilayet valisi tarafından merkezi hükümete gönderilen bir layihada; *Irak'ta hüsnü muhaşeret husulü takriri emniyet ve asayiş demektir her mahâll ve her aşireti vasatı üç çadırdan ibaret olsa bile her kabilesi bilâd-ı mütemeddinenin hiçbir kut'asına ve hiçbir memleketine ve hiçbir kavmine kabili tatbik ve kıyas olamayan bu vilayette ve ehli aş'a irin tehalüfü tebayi' ve emzicesi iktizasınca hükümet korkusu ve askeri nizamiye-i şahanenin satveti kahiresi olduğu belirtilmektedir* (BOA. Y. EE, 7/12-29 Eylül 1880).

1869'da vilayet nizamnamesine dayalı olarak Irak, Bağdat vilayeti bünyesinde; Bağdad, Şehrizar, Musul, Süleymaniye, Duleym, Kerbela, Divaniye, Basra, Ammare ve Müntefik olmak suretiyle on sancağa taksim edildi. Irak'ta hayata geçirilen vilayet idaresinde Midhat Paşa döneminde görevlendirilen memurların yeni idarî ve ekonomik sistemin işleyişine uyum gösterebilme kapasitesine sahip olmalarına dikkat ediliyordu. Ancak memur sınıfının yerel olması, söz konusu gayretlerin amacına ulaşmasına engel teşkil ediyordu. Seçilen memurlar çoğu zaman merkezî sistemin öngörülerinden ziyade mahalli güç odaklarının çıkarlarına göre tutum sergiliyorlardı¹⁵. Memurların merkezî sistemin işleyişine muhalif yolsuzluk ve uyumsuzluklarına karşı önlemlerin alınması çabaları¹⁶, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar gündemdeki yerini korudu. Irak bölgesinde merkezî sistemin işleyişini sağlayan bürokratik sınıfın oluşumu, Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında kayda değer bir yol kat etti.

Merkezîleşmenin önemli ayağını oluşturan bürokratik kadroların destekleyici kurumlar olmadan merkezî süreçleri yürütebilmeleri mümkün değildir. Irak'ın aşiret karakterli yapısı ve merkezî politikalara karşı geliştirdiği direncin kırılması, güçlü bir askerî varlığa bağlıdır. Bu doğrultuda öncelikle Irak ve Hicaz Ordusu teşkil edildi. Bu ordu daha sonra merkezi Bağdat olan 6. Ordu adıyla yeniden yapılandırıldı. Ordu komutanları bölgenin asayişten kaynaklı büyük sorunlarıyla baş edebilmek için çoğu zaman mülki yetkilerle de donatıldı (Çetinsaya, 2005, s. 6). Aşiret unsurlarının ticarî faaliyetleri aksatan eylemlerine karşı ordunun asker ve finansman ihtiyaçları en önemli sorundu. Merkezî hükümet, aşiret taşkınlıklarını kontrol etmek için 19. yüzyılın ortalarında Irak bölgesinde faaliyet yürüten orduya yüklü miktarda finansman ve asker desteği sağlamıştır. Yapılan finansman desteğinin Osmanlı Devleti'nin askerî harcamalarının önemli büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bağdat merkezli Irak ordusunun finans ve asker sevkiyatıyla desteklenmesi İngiltere'nin Bağdat konsolosu Rawlinson'un bu durumu üstlerine övgüyle bildirmesine neden olmuştur. Hatta konsolos, Kırım savaşı öncesinde Irak ordusunun güçlendirilmesi için Doğu Hindistan Şirketi tarafından merkezî hükümete borç verilmesi teklifinde bulunmuştur. Borcun verilmesi ve iadesi notasındaki detayları belirten konsolos bu durumun Doğu Hindistan Şirketi için karlı bir ticaret olacağını ifade etmiştir (Yurdakul, 2019, s. 269)

¹⁵ Zevra gazetesinde memur sınıfının yeni sistemin arzu ettiği tutum ve davranışları kazanmaları yönünde makaleler yazılıyordu. (Bkz. Zevra 1-15 Haziran 1869).

¹⁶ "Memurîn-i vilâyetin her hâl ve karda istikâmet ve nizâmât-ı mevzu'aya muvâfık hareket üzere" bulunmalarına ilişkin merkezi hükümetin talepleri Irak'a gönderilen mülki memurların atama kayıtlarında belirtilmiştir. (Bkz. Zevra, 1-15 Haziran 1869).

Merkezileşmenin malî boyutuna ilişkin çabalar kapsamında ise, öncelikli olarak valilerin malî konularla ilişkileri kesildi. Bu çerçevede 1845 yılında Bağdat'a doğrudan merkezî idareye karşı sorumlu olan defterdar atandı. (Lorimer, 1986, C III, s. 1372). Defterdar sorumluluğunda bölgede malî memurlar sınıfı teşkil edilerek bölgenin malî açıdan merkezileşmesine yönelik çalışmalar başlatıldı. Merkezileşmenin maliyeye ilişkin boyutu, bu memurlar üzerinden yürütülmeye başlandı. Malî alanın mülki alandan ayrıştırılması, merkezî sistemi oluşturan bileşenlerin birbirini denetler bir nitelik kazanmasına katkı sağladı. Nitekim merkezî politikaların yerel düzeyde yürütüldüğü hükümet konaklarında kendilerine tahsis edilen kısımlarında zaman zaman mülki memurların gözetleyici durumuna geldikleri ve halkın mülki memurlara yönelik şikâyetlerinde malî memurları şahit tuttukları görülmektedir (BOA. İ. MVL 387/16890-2 Aralık 1858).

Merkezileşme politikalarıyla serbest ticaret uygulamalarının ortak ihtiyaçları arasında bölgede süregelen gelen hukukî uygulamaların devlet kurumları içine çekilmesi ve uluslararası ilişkilerde kullanılabilir bir boyut kazanması yer almaktadır. Ancak bu durum gerek merkezî hükümet ve gerekse de merkezî hükümetin bölgedeki temsilcileri açısından oldukça zordu. (Zevra, 68-13 Ağustos 1870). Çünkü hukuk alanı dini bir nitelik arz etmesi nedeniyle ulemanın ve halkın tepkisini çekme riski büyüktü. Onun için hukukun merkezileşmesi ve modernleşmesi diğer alanlara oranla biraz geç başlamıştır (Akyıldız, 2009, s. 61). Irak'ta kurulan nizami mahkemeler ulema ve halkın muhtemel tepkilerinden olsa gerek öncelikle yerel ulemanın istihdamıyla işlemeye başlamıştır¹⁷. Ancak bu durum Irak'ın aşiret karakterli nüfus yapısının merkezî kurumlara çekilmesine meşru bir zemin oluşturmuştur¹⁸.

Toplumsal bir örgütlenme olarak aşiret yapıları hem merkezî hükümet hem de serbest ticaret hamileri için kabul edilen bir şey değildi. Aşiret bağlarının güçlü olduğu yerlerde merkezi hükümetin vergi toplanması ve askere alma yükümlülüklerinin icrası kolay olmuyordu. Serbest ticaret hamilerinin için ise aşiret reisleri, aşiret alanında mal ve hizmetlerde kendi baskın liderliklerinde bir tekel durumu oluşturabiliyor veya yol güzergâhlarında malların serbestçe dolaşımına engel olacak geçiş vergileri dayatabiliyorlardı (Yurdakul, 2019, s. 285).

¹⁷ Irak'ın sorunları ile buna dair çözüm önerilerini ihtiva eden layihasında Seyit Süleyman, adliye hâkim ve azalarının mahalli kaynaklı olmasının doğurduğu sıkıntıları açık bir şekilde dile getirir. Seyit Süleyman, bu sorunun önüne geçilebilmesi için söz konusu mevkiilerin *mekteb-i hukukdan şehadetnâmesi bulunanlara mahsus* olması gerektiği önerisinde bulunur (BOA. Y. EE Lef. 19 9/34-7 Nisan 1892). Bununla birlikte Adliye Nezareti'nin kuruluşundan beri en önemli sorunlarından biri modern hukuk eğitimi almış personel sıkıntısıydı (Demirel, 2008, s. 301).

¹⁸ Osmanlı Ceza Hukuku'nun Nizamiye Mahkeme'leri yoluyla uygulanması ve icra alanının aşamalı bir şekilde genişletilmesi, cezanın yerel kaynaklı yapıdan bürokratik ve kamusal bir sisteme geçişine katkı sağlamış ve nihayetinde devlet birey ilişkilerinin merkezileşmesine hizmet etmiştir (Paz, 2014, s. 85).

Ceza hukukunun aşiret alanlarında uygulanması, kendi içinde bir dünya olan aşiret yapılarının merkezîyetçi politikalar karşısındaki dirençlerinin zayıflatılarak reaya statüsüne çekilmesine katkı sağlamıştır. Bunun yanı sıra merkezî ceza hukuku, devlet düzeninden bağımsız aşiret yapılarının parçalanması ve entegrasyonu işlevi görmesinin yanı sıra bürokrasinin kişisel hak ve hürriyetleri ihlal eden keyfi idari tasarruflarına karşı koruyucu bir fonksiyon görmüştür. Nitekim 1859 yılında Bağdat valisi Ömer Lütfi Paşa, soyguna karışmış üç Hemavend aşiret mensubunu mahkeme edilmeden ve İstanbul'dan gerekli onayı almadan idam ettirdiği için merkezi hükümet tarafından görevden alınmıştır (Ceylan, 2006, s. 13). Yine Midhat Paşa, Şehrızor (Kerkük) mutasarrıfı olan Ömer Paşa yeni dönemin öngördüğü yasalar çerçevesinde idari tasarruflarda bulunmaması ve kendi nazarında suçlu gördüğü kişileri hapsederek halk üzerinde korku oluşturmaya dayalı bir strateji takip etmesi nedeniyle görevden alınması gereğini merkezi hükümete bildirmiştir.¹⁹ Dolayısıyla Irak'ta rasyonel idare ile bağımsız yargının oluşturulması sürecine merkezî hukukla donanımlı nizami mahkemeler olumlu katkıda bulunmuş ve bu yönüyle merkezîyetçi idare ile serbest ticaret faaliyetlerinin ortak yararına hizmet eden bir işlev görmüştür.

Irak'ta merkezîleşme politikalarının uygulanma kapasitesinin artması ve buna bağlı olarak serbest ticaret faaliyetlerinin genişlemesi, enformasyona ilişkin yeni bir yapılanmayı da gerekli kılmıştır (Hasan, 2014, s. 347). Bu çerçevede eğitim, bölgenin girdiği idarî ve ekonomik anlayışı destekleyici bir işlevle yeniden örgütlenmiştir.²⁰ Bu konuda en etkili dönüşüm yine Midhat Paşa'nın valilik dönemine tekabül eder. Yeni anlayış çerçevesinde kurulan okulların ekseriyeti merkezî idarenin işleyişine hizmet edebilecek memur kadrolarının yetişmesine odaklanmıştır. Bu amaç dâhilinde hemen her sancak merkezinde Rüşdiye mektepleri kuruldu. Enformasyona yönelik devreye konulan başka bir araç da basındı. Vilayet gazeteleri, yeni dönem enformasyon araçlarının başında gelirdi. Midhat Paşa'nın Bağdat'a gelir gelmez ilk icraatı, bölgenin merkezîyetçi politikalarının uygulanmasını besleyen reformlarla başta tarımsal üretim olmak üzere ekonomik kaynakların işletilmesi gereklerini halka anlatılmasına ilişkin Zevra gazetesini kurması oldu. Zevra Gazetesinin ilk sayısı, Irak

¹⁹ *Şehrızôr mutasarrıfı Gavranlı Sa'âdetlu Ömer Pâşâ câhil ve hâlîü'z-zihin bir zât olup idâre-i atîke içinde alışmış ve yetişmiş olduğundan usulü sâbıkede nasıl görmüş ise ondan kendisini alamadığı.... ve kazâlarda istemediği adamları ehl-i fesâd diyerek habs edub güya idâre-i memleket bu misülluları tahvîf/korkutma/ ile hâsıl olacağı itikâdından ayrılamamış olduğundan...* (BOA. İ. DH 610/42496-25 Ocak 1870).

²⁰ Sanayileşmeye dayalı yeni ekonomik anlayış, mesleki farklılaşma, okuryazar, vasıflı ve daha çok çalışma şevkine sahip bir işgücü gerektiriyordu. Batı Avrupa'da sanayileşmenin dayattığı mesleki farklılık ve buna bağlı olarak şekillenen eğitim, 19. yüzyıl devletinin temel özelliğine dönüşecektir. (Poggi, 2012, s. 147; Eisenstadt, 2014, s. 36).

bölgesinde huzur ve güvenin sağlanması hâlinde bölgede yapılacak tarımsal yatırımların hangi yollarla dünya piyasalarıyla buluşacağına odaklanmıştır (Zevra, 1-15 Haziran 1869). Sonraki sayılar da benzer muhtevalarla yayınlanmaya devam etmiştir (Bkz. Zevra, 3, 5, 13).

Uluslararası ticaret faaliyetlerinin serbest bir şekilde işleyişine ve merkezî idarenin tesisine hizmet eden bürokratik sistemin ihdasına ilişkin süreç, Irak'ın kendi özel yapısından kaynaklı olarak Osmanlı Devleti'nin diğer bölgeleriyle kıyaslandığında oldukça yavaş ve problemliliğiyle işlemiştir. Ancak engel teşkil edici bütün koşullara rağmen bölgede kurulan yeni kurumlarla beraber merkezî politikaların uygulanmasına hizmet edecek idarî, malî, adlî ve askerî memur sınıflarının oluşumu önemli ölçüde sağlanmıştır²¹. Bu sınıfların kendi görev sınırları içinde çalışması merkezî hükümet kurumlarının etkin bir misyon görmesine katkı sağladığı gibi serbest ticaret faaliyetlerinin işleyişinde kolaylık sağlamıştır. Nitekim zaman zaman mülki ve askerî memurlar arasında çıkan uyuşmazlıkların merkezî sistemin işleyişini aksatması ve yarattığı sorunlar nedeniyle serbest ticaretin hamisi olan İngilizler, her iki tarafın da uyumlu çalışması için merkezî hükümetle temasa geçerlerdi (Yurdakul, 2019, s. 288).

3.4. Ulaşım ve Haberleşme

Yerel hanedan idarelerinin ilgası sonrasında Irak'ta ulaşım ve haberleşmeye yönelik yatırımlar, merkezî idarenin tesisi ile serbest ticaret faaliyetlerinin genişletilmesi amaçlarıyla ilişkilidir. Merkezî hükümet temsilcileri ile serbest ticaretin hamileri tarafından Irak'ta gerçekleştirilen ulaşım ve haberleşme yatırımları, her iki kesimin ortak çıkarlarına hizmet eder niteliktedir. Ordunun hareket kapasitesinin artırılması için yolların yapılması, bir taraftan devlet merkezî idaresinin kurumsal egemenliğinin yerleşmesine hizmet ederken (Ortaylı, 2008, s. 428) diğer taraftan bölge kaynaklarının serbest ticaret faaliyetlerine katılımını desteklemektedir. Dolayısıyla merkezî idare ile serbest ticaret faaliyetlerinin ortak çıkarlarıyla örtüşen ulaşım ve haberleşme projelerinin uygulamaya geçme imkânı daha yüksek olmuştur. Bu çerçevede uygulamaya konulan ilk projeler serbest ticaret faaliyetlerinin talepleri doğrultusunda öngörülen projelerdir (Saleh, 1957, s. 158).

İngilizler iç bölgelerin limanlarla bağlantısını kurma yolunda ilk olarak nehir yollarının imkânlarını değerlendirmektedirler. Nehir ulaşımı imkânı bulamadıkları takdirde, demir yolu inşasına başvurarak iç alanların ekonomik potansiyelinden faydalanmaya çalışmaktadırlar. Dicle ve Fırat nehirlerinin Irak'ın iç hinterlandına ulaşma ve oradan sağlanan kaynakların

²¹ Memur sınıfının süreç içerisindeki gelişimini, en erken hazırlanan vilayet salnameleri ile imparatorluğun geç döneminde hazırlanan salnamelerden takip etmek mümkündür (BVS. 1300, s. 78-134; BVS 1321, s. 56-143)

Basra limanına akışına elverişli olduğu yönünde yapılan çalışmalar, İngilizleri söz konusu nehirlerin imkânlarını değerlendirmeye sevk etmiştir (Chesney, 1850, s. 13-39, 40-62; Doğançay, 2019, C.I, s. 288).

İngiltere nehir taşımacılığına ilişkin iznini Memluk hanedan idaresinin tasfiyesinden hemen sonra 29 Aralık 1834'te çıkarılan bir ferman ile almayı başarmıştı (Lorimer, 1986, C III, s. 1341; al Bustani, 1979, s. 306). Ancak İngilizler Bağdat ve Basra körfezinin gemi trafiğinde bariz üstünlüklerini 1840-1850 yılları arasında Irak'a yerleşen Lynch kardeşlerin girişimleriyle elde etmişlerdir. Bu kardeşler tarafından kurulan Lynch şirketi, zamanla Irak'taki İngiliz nüfusunun temsilcisi konumuna ulaşmıştır (Saleh, 1957, s. 188; Hut, 2012, s. 132). Başta İngiliz yatırımları olmak üzere Basra Körfezi'nden Dicle ve Fırat güzergâhlarında ve yine Basra Körfezi ile Hindistan ve Kızıldeniz'e uzanan güzergâhlarda çalışan gemiler Irak'ın kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesinde güçlü bir katkı sağlamıştır²². Dicle ve Fırat nehirlerinden elde ettiği taşımacılık imtiyazıyla İngiltere, ekonomik nüfuzunu Bağdat ve hinterlandıyla beraber Irak'ın kuzeyine kadar olan bölgeye yayabilmiştir. Özellikle 1845'te Rawlinson'un Bağdat konsolosu olarak atanmasıyla birlikte Dicle ve Fırat nehirlerindeki seyr u sefaini ve bağlantılı olduğu Hindistan deniz gücünün faaliyetlerinde ciddi gelişmeler kaydedilmiştir (Yurdakul, 2019, s. 335). Bu durum, serbest ticarete ilişkin pazar ağını genişletmiş ve buna bağlı olarak nehir yollarının art alanlarından tarımsal ürünlerin taşınmasında önemli fırsatlar sunmuştur²³.

İngilizlerin yanında Osmanlı Devleti'nin Bağdat valileri de nehir taşımacılığında bazı teşebbüslerde bulunmuşlardır. 1850'de Bağdat valisi Gözlüklü Reşid Paşa sektöre dâhil olmaya çalışmıştır. Yine Namık Paşa, Musul, Fırat ve Resafe isimli üç buharlı gemi siparişinde bulunarak vapur filosunu genişletmiştir (Ceylan, 2009, s. 83). Ancak bu alanda en önemli atılımlar 1869'da Bağdat valiliğine atanan Midhat Paşa döneminde gerçekleşecektir. Midhat Paşa Irak'ın dünya ticaret ağında yerini alabilmesinin yol şebekesinin iyileştirilmesine bağlı olduğunun bilincinde olduğundan göreve başlar başlamaz hem kara hem de nehir yollarına yatırım yapmaya başlamış; bu yatırımlar kapsamında Basra Körfezi ile Dicle ve

²² Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için (Issawi, 1988, s. 215-217)

²³ Bağdat valisi Nureddin Paşa 1880 tarihli layihasında; *ihdas olunan idare-i nehriye vapurlarının Bağdat ve Basra beyninde nakliyat ve murâvedâtı hayliden hayli tehvin ve teshil etmiş ve bir müddetten beri Halic-i Fars'tan Şatü'l-Arab'a girip Basra'ya kadar gelmeye başlayan büyük deniz vapurları, nehir vapurları ile nakli emval için kontratolar tanzimiyle ihtilat-ı münasebât-ı ticâriye ve nakliye artırılmış olduğundan bu vilayetin her tarafındaki mahsulâtın kaht ve gala seneleri müstesnâ olmak üzere Hindistan'a ve ta Avrupa'ya kadar nakl ve furuhtuna bir tarik açılmış olduğunu dile getirmiştir* (BOA, Y.EE, Lef. 5-29 Eylül 1880).

Fırat nehirlerinde işletmeye sokulan gemi sayısını 10'a çıkarmıştır²⁴. Midhat Paşa'nın Bağdat valiliğine atandığı yıl serbest ticaretin hızlanmasında büyük rol oynayan Süveyş Kanalı da açılmıştır. 1870 Haziran'ında İngiltere'den çıkan bir geminin Süveyş kanalını kullanarak Basra Körfezi'ne gelmesi, Irak ticaret ve tarımsal faaliyetlerinin önündeki engelleri asgariye indirmiştir (Owen, 1993, s. 183).

Süveyş Kanalı'nın açılması, İngilizlerin Hindistan-Basra Körfezi ağırlıklı ticarî faaliyetlerine Akdeniz güzergâhını da dâhil etmiştir. Bu durum Avrupa'nın özellikle Irak'ın tarımsal ürünlerine olan talebi artırmıştır (Hasan, 2014, s. 347). Süveyş Kanalı'nın açılması, daha önce Irak'ta belli bir pazar payına sahip olan ancak Napolyon savaşlarıyla söz konusu pazarlarını kaybeden Fransızların da yeniden Irak pazarına girmesine ilişkin taleplerini diriltmiştir. Nitekim Fransızların Bağdat konsolosu tarafından Fransız hükümetine gönderilen bir mektupta Süveyş Kanalı'nın açılmasının Fransa'ya Irak pazarında İngilizlerle rekabet edebilecek olanakları sunduğu ifade edilmiştir. Konsolos, İngilizler'in Irak pazarında rakipsiz olmaları nedeniyle kendi mallarını oldukça yüksek fiyatla sattıklarını, Fransız mallarının bölgeye gelmesinin İngiliz tekelciliğine alternatif oluşturacağını ve böylelikle geniş bir pazar elde edilebileceğini belirtmiştir (Zevra/2, 24 Haziran 1869). Süveyş Kanalı'nın açılması Irak'ın hem siyasî ve ekonomik açıdan stratejik önemini hem de bölgenin ticarî potansiyelini birkaç kat artırmıştır. Nitekim 1870 yılını takip eden ilk beş yılda yapılan ihracat 230.000 pound iken, ikinci beş yılda 800.000 pounda çıkmıştır (Owen, 1993, s. 183) 19. yüzyılın sonlarına kadar İngilizlerin Basra Körfezi ile Dicle ve Fırat nehirleri ulaşımındaki payları artarak devam etmiştir. Yüzyılın sonunda İngilizlerin Irak ticaretiyle bağlantılı suyolları üzerindeki gemi işletme oranları yüzde 95'in üzerine çıktığı görülmektedir (Ekinci, 1999, s. 84-85).

Haberleşmeye ilişkin yatırımlar da aynı şekilde serbest ticaret olanaklarının ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Serbest ticaretin küresel düzeyde işlerliğine hizmet eden en yararlı yatırım telgraf sistemi olmuştur. Irak'ın, İngiltere merkezli dünya telgraf sitemine eklenmesi, 1860'lı yıllara tekabül etmektedir. Telgraf sistemi her ne kadar tüccar sınıfın ihtiyaçlarına bağlı olarak inşâ edildiyse de (Hobsbawm, 2017, s. 74) merkezî idarenin tesisinde en etkili

²⁴ “Hatt-ı Irâkiyenin tezyîd-i ma'mûriyet ve terakkî-i ticâret ve servetin medâr-ı a'zâmı yolların teshîlâtı ve memleketin teksîr-i münâsebât ve mu'âmelâtı olub bu dahi Basra körfezinde ve Fırat ve Dicle nehirlerinde vapurlar işlettilirmekle hâsıl olacağından sâye-i muvaffakatvâye-i hazret-i pâdişâhide mukaddem ve muahhar tedârik olunmuş olan vapurla on kit'aya bâliğ olarak ...” (BOA, Bağdat Ayniyat 851, s. 68, 12 Ağustos 1869); Tasvir-i Efkâr Gazetesinin Temmuz 1862 tarihli nüshasında Dicle nehrinde işlemeye başlayan vapurlarla Bağdat ve Basra arasındaki ticaretin geliştiği ve İngilizlerin burada vapur işlemeye başladıkları ifade edilerek bu durumun Irak ve Hindistan arasındaki ticareti geliştirdiği ifade edilmiştir (Hayta, 2002, s. 131).

araç olmuştur. Devlet otoritesinin en uzak bölgelerde tesisinde telgrafın kritik önemine vakıf olduğu Irak bölgesinde telgraf sistemini inşasında görev alan mühendislerin taltif edilmesinden anlaşılmaktadır²⁵.

Irak'ın dünya telgraf sistemine eklenmesi yönündeki talepler ilk olarak İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketi mensuplarınca dile getirilmiştir. 1856'da Osmanlı merkezî hükümetine Basra ve Suriye arasında telgraf sisteminin kurulması yönünde merkezî hükümete sunulan talep, ilk önce kabul görmedi. Ancak İngiliz elçisinin yürüttüğü çalışmalar sonucunda merkezî hükümetten istenilen karar 1857'de çıkarıldı. 1860-1865 yılları arasında Bağdat'ın Fao üzerinden Hindistan'a, Musul ve Cizre üzerinden Suriye ve Anadolu'ya, Hanekin üzerinden de İran ile telgraf bağlantıları kurulmuştur. Serbest ticaret faaliyetlerinin ihtiyaçlarına bağlı olarak Irak'ta kurulan bütün telgraf hatlarının merkezi Bağdat'tı²⁶. Bağdat'ın telgraf sisteminin merkezi olması, serbest ticaret ortamında mal akışının toplandığı ve dağıtıldığı merkez olmasından ileri gelmektedir. Bununla birlikte, telgraf sistemi ticarî malların akışına bölgede çıkardıkları taşkınlıklarla engel olan ve devlet mekanizmasına dâhil olmaktan imtina eden aşiret güçlerinin denetim altına alınmasına olağanüstü katkılar sağlamıştır²⁷. Bununla birlikte telgraf sisteminin inşası, merkezi hükümetin Bağdat vilayetiyle ve vilayetin de kendi bünyesinde bulunan idari birimlerle olan uyum ve koordinasyon olanakları genişleterek merkeziyetçi idarenin devlet kurumları aracılığıyla etki ve nüfuzunu artırmıştır²⁸.

3.5. İskân ve Tarımsal Üretim

Osmanlı merkezîleşmesini besleyen bürokratik ve askerî aygıtlarının genişlemesi bir ölçüde 1840'lı yıllardan itibaren tarımsal üretimde sağlanan büyüme neticesinde artan vergi

²⁵ Şubat 1861 tarihinde Bağdat telgraf hattının üçüncü kolunu teşkil eden Musul-Kerkük-Bağdat kısmının mühendislik hizmetlerinden sorumlu mühendis Mösyü Furs'a? üstün hizmetlerinden dolayı beşinci rütbeden bir kıta nişan veriliyor (BOA, HR. MKT 367/78, 17 Şubat 1861).

²⁶ Telgraf sisteminin tesisine dair ayrıntılı bilgi için bkz. (Lorimer, 1986, C. II, s. 883; Longrigg, 2002, s. 296-297; BOA, MAD. d 8026, s. 2, 2 Temmuz 1862).

²⁷ Örneğin, Hemavend aşireti İran sınırından Musul-Bağdat yoluna kadar olan bölgeye saldırılar düzenleyip tekrardan İran sınır bölgesine çekilmekteydi. 1861 yılından itibaren telgraf sisteminin bölgede inşasına paralel olarak devletin Hemavend saldırılarını takibi ile buna dair önlem alma imkânlarının artması, Hemavend tehdidinin zaman içinde ortadan kaldırılmasını sağlamıştır. Hatta bu süreçte Hemavendlerin takibi ve yakalanmalarına ilişkin telgraf bilgileri vilayet gazetesinde yayınlanmıştır (Zevra, 6,7- 20, 27 Haziran 1869); Telgraf sisteminin devreye girmesi ile aşiret sorunlarına yönelik çabalar daha iyi sonuçlar verdiği gibi aşiret hareketleri de kontrol altına alınmaya başlandı (Longrigg, 2002, s. 297.)

²⁸ Bağdat vilayetinin Evrak Odası tarafından 1869-1870 Nisanı arasında merkezî hükümetten Bağdat vilayetine ve Bağdat vilayetinden sancaklara mülki ve askerî konulara ilişkin gönderilen telgraf yazışmalarını ihtiva eden bir tablo çıkarılmıştır. Bu tabloya göre merkezî hükümet Bağdat vilayetiyle; 14866 mülki, 4786 askerî telgraf yazışmasında bulunurken vilayetten sancaklara ise 9359 mülki, 4089 da askerî telgraf yazışması gerçekleşmiştir (Zevra, 43-20 Nisan 1870).

gelirleriyle finanse edilmiştir (Quataert 2020, s. 118). Dolayısıyla Osmanlı merkezileşme çabalarıyla serbest ticaret uygulamalarının bir başka uyumu da tarımsal üretimin artırılmasına bağlı olarak yürütülen göçebe ve kontrol dışı nüfusun iskân edilmesi çabalarında kendisini göstermektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren serbest ticaret uygulamalarının Irak'ta yaygınlık kazanmasında etkili temel faktörlerden biri, tarımsal ürünlerin Hindistan, Orta Doğu ve Avrupa pazarına çıkarılmasıdır. Serbest ticarete dayalı pazarın Irak'ta genişlemesi, tarımsal üretim imkânlarının artırılması ihtiyacını tetiklemiştir (Fattah, 1997, s. 111, 156; Batatu, 1978, s. 238). Irak'ın serbest ticaretle bağlantılı ihracatının ekseriyetinin tarımsal ürünlerden oluşması, yerel Osmanlı otoritelerinin tarım alanındaki ilerleme teşebbüslerinin yönünü tayin etmiştir.²⁹ Bu çerçevede ön plana çıkan talepler ise büyük miktarda insan gücüne gereksinimi ortaya çıkarmıştır. 19. yüzyılda Irak'ta % 0,5 gibi oldukça düşük bir doğal nüfus artışı söz konusudur (Karpat, 2014, s. 120) Doğal nüfus artışıyla serbest ticaretin ihtiyaç duyduğu tarımsal üretimi sağlamak imkân dâhilinde değildir. Bunun için başvurulacak en etkili yol, göçebe nüfusun tarımsal üretim süreçlerine katmaktır. Bu anlamda Irak'ın çöl ve dağlık alanları büyük bir göçebe aşiret potansiyeli barındırmaktadır.

Irak'ın parçalı idarî yapısının tasfiyesi esnasında ve daha sonra da tasfiyeye tepki gösteren kesime valiler tarafından kullanılan şiddet, tarımsal üretimde bulunan yerleşik kırsal nüfusu yerinden etmişti (al-Bustani, 1979, s. 326-366; Issawi, 1988, s. 113; Salibi & Khoury 1997, s. 311). Boşalan köylerin yeniden iskâna açılması, gerek çöl tarafında gerekse de dağ kesiminde bulunan kalabalık göçebe nüfusun iskânı, serbest ticaret uygulamalarının özgül ortamında ortaya çıkmıştır. Bu ortamın saikiyle 1850'lerden itibaren iskân Irak'ın yönetiminde temel stratejilerden birini oluşturmuştur. Ancak süregelen toprak işletim sistemi ve buna bağlı kırsal toplumsal ilişkiler, bu stratejinin sağlıklı bir şekilde hayata geçirilmesine engel teşkil ediyordu. Bölge topraklarının geleneksel hukukî statüsü, kapitalist üretimin uygulanmasına müsait değildi.³⁰ Kapitalist üretim tarzı beraberinde toprağın işletilmesine yönelik hukukî dönüşümü getirmektedir. Toprak ticarî bir mal hâline gelmeli ve mülk sahiplerinin elinden alınıp satılmalıdır. Bu toprak sahipliği de pazar için üretken kaynaklar arayışında olan kişilerin mülkiyetine geçecek bir ortam oluşturmaktadır. Pazara endeksli toprak sahipliği, tarım

²⁹ Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. (Zevra/3, 27 Ağustos 1869).

³⁰ "Havâli-i Irâkiyenin ekser arâzisi ve mezra'ı mukatâ'a sûretiyle idâre olunagelmekte ise ... bu sûret zira'âtın matlûb derecede terakkî ve tevsi'ine mani' olduğundan ..." bkz. Zevra 68, (13 Ağustos 1870).

dışı büyük kırsal nüfusu üretimin içine çekecek ortam ve olanağı sağlayacaktır (Fattah, 1997, s. 156).

Serbest ticarete uygun üretim olanakların oluşturulması bağlamında toprağın işletilmesi yönünde atılan ilk adım tımarın kaldırılması olmuştur (Moosa, 1968, s. 150). Ekseriyeti Kerkük ve Erbil bölgesinde bulunan bu toprakların envanterini 1839'da Ali Rıza Paşa, beraberindeki askerî kuvvetle bölgeye gelerek çıkarmıştır (BOA, HAT, 449/22342, 3 Şubat 1839). Daha sonraları da bu arazilerin bir kısmı müzayede yoluyla satışa çıkarılmıştır (BOA, İ.MVL, 387/16890, Lef. 6, 25 Haziran 1857). Irak bölgesinde, toprak statüsünün özel mülkiyete dönüşümüne yönelik teşebbüslerin 1848'den itibaren başladığı görülmektedir (Marufoğlu, 1998, s. 96). 1854'te Kifri'den Erbil'e uzanan boş/boşalan toprakların kayıt dışı (harici defter) kesime tapu ile verilmesi için merkezî hükümetten Şehrizor valisine talimat gelmiş ve bunun gereği yerine getirilmeye başlanmıştır (BOA, MAD. d 8009, s. 60-61, 22 Nisan 1854). 1860'lara gelindiğinde tüm Irak genelinde tapulu arazilerde % 20'lik bir artış sağlanmıştır (Hasan, 2014, s. 350). Toprakta mülkiyet haklarının genişletilmesi göçebe nüfusun yerleşik hayata geçmesini ve tarımsal üretime dâhil olmasını hızlandırmıştır. Devlet bu süreci kimi zaman şiddetle kimi zaman da diyalog ve ikna yoluyla yürütmüştür. Bu anlamda da en büyük katkı Midhat Paşa döneminde gerçekleştirilmiş ve miri topraklar büyük oranda göçebe nüfusun iskânına açılmıştır (Moosa, 1968, s. 150; Ceylan, 2009, s. 173). Midhat Paşa döneminde Irak'ta iskân faaliyetlerinde meydana gelen artışı, Amerika Birleşik Devletleri'nde baş gösteren iç savaşa bağlı olarak Avrupa'nın başta pamuk olmak üzere Osmanlı tarım ürünlerine olan ihtiyacının artmasıyla (Karpat, 2014, s. 97) ilişkilendirmek mümkündür.

İskân çabalarına çöl toplumundan ziyade dağ toplumu daha eğilimli olmuş (Moosa, 1968, s. 149) ve Irak'ın kuzeyi ile ilişkili göçebe yaşam sürdüren aşiretlerin önemli bir kısmı 1850-1880 yılları arasında yerleşik hayata geçirilmiştir. Göçebe nüfusun iskânı Irak tarımsal üretim alanlarıyla buna bağlı emek gücünde dikkate değer bir artışa neden olmuştur. 1860'larda tarımsal üretimin yapıldığı topraklar 150.000 dönüm gibi oldukça sınırlı bir alanı teşkil ediyordu. Serbest ticaretin 1860'lardan itibaren yaygınlık kazanması ve buna bağlı olarak tarımsal üretimde meydana getirdiği dönüşüm, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında tarımsal üretimde 20 kat fazla üretim kapasitesinin oluşmasını sağlamıştır (Hasan 2014, s.349).

Yerel hanedan idarelerinin ilgasından sonra gerek merkezî hükümet temsilcileri gerekse de serbest ticaret faaliyetleri açısından en büyük sorun, denetim dışı aşiretlerdir. Bu aşiretler, merkezî devletin kurumsal ağlarına dâhil olmayı reddettikleri gibi bölgede ticaretin akışına en temel tehdidi oluşturmaktaydılar. Denetim dışı aşiretlerin kontrol altına alınması, merkezî devlet anlayışının güçlenmesi ve malların serbest dolaşımı açısından gereklidir. Aşiret unsurlarının kontrolüne ilişkin her iki kesimin lehine sonuçlar yaratan temel strateji ise iskândır (Yurdakul 2019, s. 296). İskân, Irak nüfusunun en büyük kesimini oluşturan aşiretlerin merkezî devlet kurumlarıyla ona bağlı kurallara çekilmesini ve toplumsal süreç üzerinde denetim kurmasını sağlayacaktı. Bu durum, vergi ve asker kaynağının meskûn nüfusa kıyas kabul edilmeyecek derecede artırılmasına yarayacaktı. İskânın serbest ticaret açısından artı değeri ise, üretim dışı kesim olarak aşiretlerin tarımsal üretime dâhil edilmeleri ve bölgenin pazar payının genişlemesidir.

SONUÇ

19. yüzyıl şartları, Osmanlı Devleti'ni yeni bir idarî örgütlenme biçimine zorlamıştır. Bu örgütlenme biçiminin dayandığı temel zemin, merkezîyetçi anlayıştır. Bu anlayışa bağlı olarak geliştirilen yeni idarî örgütlenme biçimiyle devlet, kendini yeniden inşâ etmeye başlamıştır. Ancak bu o kadar da kolay olmamıştır. Zira daha önce de ifade edildiği üzere Osmanlılar kuruluş aşamasında adem-i merkezîyetçi zeminin güçlü ve meşru olduğu bir coğrafyada güçlü merkezîyetçi politikalar yürütmüş ve söz konusu politikaları padişahın güçlü otoritesine bağlı kurumlara dayalı olarak koruyabilmiştir. 17 yüzyılın ortalarına gelindiğinde, padişahlık ve bağlı kurumların merkezîyetçi işlevlerini yitirmesi, sosyolojik açıdan zaten güçlü bir zemine sahip adem-i merkezîyetçi kuvvetlerin oluşmasına ve devlet fonksiyonlarını icra etmelerine neden olmuştur. 17. yüzyılın ortalarında başlayan çözülme, devletin en zayıf olduğu 19. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren devlet, yeni bir merkezîleşme sürecini başlatmıştır. Bu süreç, klasik dönemin merkezîyetçi sisteminin bağımsız yapısına mukabil, uluslararası ilişkilerle desteklenen bir yapıya sahiptir. Yeni merkezîyetçi sistemin uluslararası ilişkilerle bağlantılı yapısı 19. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde daha da etkin olmaya başlayan serbest ticaret faaliyetlerinin gereksinimleriyle uyumlu olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Irak'ında yüzyıllarca çözüme kavuşturulamayan sınır sorunlarının çözümü, hanedan idarelerinin tasfiyesi, bölgede güvenliği sağlanması için gerekli kolluk kuvvetlerinin yeniden organizasyonu, göçebe aşiretlerin iskânı ve tarımsal üretime dâhil edilmeleri, memur sınıfının oluşması için gerekli okulların açılması, vilayet gazetesinin kurulması, nehirlerde vapurların

işletilmesi ve telgraf sisteminin kurulması gibi konularda merkezî hükümet ile serbest ticaret faaliyetlerinin talepleri örtüşmektedir. Merkezîyetçi politikaların gerekleri ile serbest ticaret uygulamalarının beklentileri arasında söz konusu konularda görülen uyum ve karşılıklı yararlılık devlete Irak'ta kendisini yeniden inşa etme olanakları sunmuştur. Osmanlı Devleti bu olanaklara bağlı olarak Irak'ın gerek salyâne statüsünde olan bölgelerini, gerekse yurtluk, ocaklık ve hükümet idaresi altında bulunan alanlarını doğrudan imparatorluğun merkezî idaresiyle birleştirmiştir. Bu birleşme sadece padişahın hükümranlığına dayalı olarak gerçekleşmemiş aynı zamanda merkezî sistemin yeni kurumsal ağların içine çekilmesiyle sağlanmıştır. Bu kurumsal ağların bağlı olduğu hukuk, bölgeyi merkezî alanla birleştirmenin yanı sıra, mahallî koşulların etki gücünü bastırarak onu evrenselci bir yapıyla karşılıklı yararlılığa dayalı bir ilişki içine sokmuştur. Bu yapının itici gücünü serbest ticaret faaliyetleri teşkil etmiştir.

KAYNAKÇA

I. Osmanlı Arşiv Belgeleri

BOA, BA. Bağdad Ayniyat 851, 4 Ca 1286/12 Ağustos 1869.

BOA, HAT. 397/20896, 29 Z. 1225/25 Ocak 1811.

BOA, HAT. 449/22342-B, Lef. 1, 19 Za 1254/3 Şubat 1839.

BOA, HAT. 770/36178-16 Şubat 1821.

BOA, HAT. 789/36800. 29 Z. 1238/6 Eylül 1823.

BOA, HR. MKT. 367/78, 17 Şubat 1861.

BOA, İ. DH. 610/42496, 22 L 1286/25 Ocak 1870.

BOA, İ.MVL. 387/16890, lef. 6, 3 Za 1273/25 Haziran 1857.

BOA, MAD. 8009, 24 B 1270/22 Nisan 1854.

BOA, MAD. 8026, 4 M 1279/2 Temmuz 1862.

BOA, Y. EE. Lef. 19, 9/34-7 Nisan 1892.

BOA. Y. EE. 7/12-29 Eylül 1880.

II. Salnameler

Bağdad Vilayet Salnamesi (BVS), 1300, Vilayet Matbaası Def'a 4.

Bağdad Vilayet Salnamesi (BVS), 1323, Vilayet Matbaası Def'a 18.

III. Gazeteler

Zevra Gazetesi, Sayı 1, 5 Ra 1286/15 Haziran 1869.

Zevra Gazetesi, Sayı 2, 14 Ra 1286/24 Haziran 1869.

Zevra Gazetesi, Sayı. 3, 19 Ra 1286/27 Ağustos 1869.

Zevra Gazetesi, Sayı 6, 10 Ra 1286/20 Haziran 1869.

Zevra Gazetesi, Sayı 7, 17 Ra 1286/27 Haziran 1869.

Zevra Gazetesi, Sayı 43, 18 M 1287/20 Nisan 1870.

Zevra Gazetesi, Sayı. 68, 15 Ca 1287/13 Ağustos 1870.

IV. Araştırma ve İnceleme Eserler

Abou-El-Haj, R. A. (2002). *Modern devletin doğası*, (Çev. Oktay Özel-Canay Şahin). İmge Kitabevi.

Akyıldız, A. (2009). *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*, İletişim Yayınları.

Al-Bustani, M. J. H. (1979). *Bağdad'daki kölemen hâkimiyetinin te'sisi ile Ali Rıza Paşa'nın valiliği (1749-1842)*. İstanbul Üniversitesi Yakın Çağ ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bölümü, Doktora Tezi.

Ateş, S. 2020. *Osmanlı-İran sınır bölgeleri bir sınır yapmak*. (Çev. Devrim Kaya). Küre Yayınları.

Barkan. Ö. L. (1997) Timar, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, s. 286-333.

Batatu, H. (1978). *The old social classes and the revolutionary movements of Iraq a study of Iraq's old landed and commercial classes and of its communists, Ba'thist, and free officers*, Princeton University Press.

Berkes, N. 2017. *Türkiye'de çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları.

Ceylan E. (2009). Namık Paşa'nın Bağdat valilikleri, *Toplumsal Tarih*, 186, s. 76-84.

Ceylan, E. (2003). Dünya sistemi teorisinin Osmanlı tarihi alımlarına yansımaları, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/1, s. 81-95.

Ceylan, E. (2009). Carrot or stick Ottoman tribal policy in baghdadi 1831-1876, *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3/2, s. 169-186.

- Ceylan, E. 2006. *Ottoman centralization and modernization in the province of Baghdad 1831-1872*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Chesney, F. R. (1850). *The expedition for the survey of the rivers Euphrates and Tigris, carried on by order of the British government in the years 1835, 1836 and 1837*, Vol.1, Longman, Brown, Green and Longmans.
- Çetinsaya, G. (1999). Irak, *TDVİA*, C. 19, s. 93-95.
- Çetinsaya, G. (2005). *Ottoman administration of Iraq 1890-1908*, Routledge.
- Davison, R. H. (2005). *Osmanlı imparatorluğunda reform 1856-1876*, (Çev. Osman Akınhay), Agora Kitaplığı.
- Davut, H. (2012). Buharlı gemiler çağında Osmanlı deniz ve nehir yolu ulaşımı, (Ed. Vahdettin, Engin-Ahmet Uçar-Osman Doğan) *Osmanlı'da Ulaşım*, Çamlıca Basım Yayın.
- Demirel, F. (2008). Adliye nezareti kuruluşu ve faaliyetleri (1876-1914), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Doğançay, S. (2015). *İngiltere'nin irak siyaseti (1798-1876)*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Doğançay, S. (2019). Diyarbakır'dan Basra'ya ulaşım ve haberleşme, *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, (Ed. Oktay Bozan-Hakan Asan-Hatip Yıldız-Mehmet Salih Erpolat), C.I, Manas Yayıncılık, s. 285-310.
- Dunn, A. J. (2000). Basra Körfezindeki İngiliz Çıkarları, (Çev. Zekeriya Kurşun), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 3, s. 299-326.
- Eisenstadt, S. N. (2014). *Modernleşme başkaldırı ve değişim*, (Çev. Ufuk Coşkun), Doğubatı Yayınları.
- Ekinci, İ. (1999). Osmanlı devleti'nin bazı nehir ve göllerde vapur işletme teşebbüsleri, *Araştırmalar İnsan Bilimleri Araştırmaları*, 1/2, s. 67-90.
- El-Bağdâdi, M. (1948). *Rihlat 'ül-münşî, abbas el azzavi el mehami, naklehe 'anil farisiye*.
- Fattah, H. (1997). *The politics of regional trade in Iraq, arabia, and gulf 1745-1900*, State University of New York Press.

-
- Güran, T. (1990), *İktisat Tarihi*, Damla Ofset.
- Gürgen, S. Y. (2018). Devlet'in kâhyası sultanın efendisi Mehmed Said Hâlet Efendi, Dergâh Yayınları.
- Habermas, J. (2010). *Kamusallığın yapısal dönüşümü*, (Çev. Tanıl Bora-Mithat Sancar), İletişim Yayınları.
- Haj, S. (1991). The proplems of tribalism: the case of nineteenth century Iraqi history, *Social History*, Vol. 16, No. 1, s. 45-58.
- Hallaq, W. B. (2019). *İmkânsız devlet modern çağda bir İslam devleti niçin mümkün değildir*, (Çev. Aziz Hikmet), Babil Kitap.
- Han, B.-C. (2016). *Şiddetin topolojisi*, (Çev. Dilek Zaptçioğlu), Metis.
- Hasan, M. S. (2014). The role of foreign trade in the economic development of Iraq 1864-1964: a study in the growth of a dependent economy, *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of İslam to the Present Day*, (Ed. M. A. Cook), Oxford University Press, s. 346-372.
- Hayta, N. (2002). *Tarih araştırmalarında bir kaynak olarak tasvir-i efkâr gazetesi 1278/1862-1286/1864*, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2008). *Sanayi ve imparatorluk*, (Çev. Abdullah Ersoy), Dost Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2012). *Devrim çağı 1789-1848*, (Çev. Mustafa Sina Şener) Dost Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2017). *Sermaye çağı 1848-1875*, (Çev. Mustafa Sina Şener), Dost Kitabevi.
- Issawi, C. (1998). *The fertile crescent 1800-194 a documentary economic history*, Oxford University Press.
- Kafadar, C. (2018). *İki cihan âresinde Osmanlı devletinin kuruluşu*, (Çev. A. Tunç Şen, Metis Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (2014). *Osmanlı modernleşmesi toplum, kuramsal değişim ve nüfus*, (Çev. Ceren Elitez), Timaş Yayınları.
- Kasaba, R. (1993/a). *Osmanlı imparatorluğu ve dünya ekonomisi 19. yüzyıl*, (Çev. Kudret Emiroğlu), Belge Yayınları.
- Kasaba, R. (1993/b). British imperialism, the Ottoman empire, and China in the nineteenth century, *Journal Of World History*. Vol. 4, No. 2. S. 215-241.

- Khoury, D. R. (1999). *Osmanlı imparatorluğu'nda devlet ve taşra toplumu Musul 1540-1834*, (Çev. Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Khoury, D. R. (2010) Ticari tarımın Musul eyaletine girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri, (Ed. Çağlar Keyder- Faruk Tabak), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 165-185.
- Kılıçbay, M. A. (1982). *Feodalite ve klasik dönem Osmanlı üretim tarzı*, Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Kurmuş, O. (2007). *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi*, Yordam Kitap.
- Kütükoğlu, M. S. (2013). *Balta limanına giden yol Osmanlı İngiliz iktisadi münasebetler (1580-1850)*, TTK.
- Longrigg, S. H. (2002). *Four centuries of modern Iraq*, Garnet Publishing.
- Lorimer, J G. (1986). *Gazetteer of the Persian gulf, Oman and central Arabia*, C. II ve III, (Geographical & Sattistical) Achive Editions Hanjam_Na'lah.
- Lutskiy 2011 Lutskiy, B. (2011). *Arap ülkelerinin yakın tarihi 16. yüzyıldan 20. yüzyıla*, (Çev. Turan Keskin), Yordam Yayınları.
- Mann, M. (2012). *İktidarın tarihi sınıfların ve ulus devletlerin yükselişi 1760-1914*, (Çev. Ali Rıza Güngen, Elçin Deniz Ela, Gülben Şaş) Phoenix Kitabevi.
- Mantran, R. (1999). Irak, *TDVİA*, C. 19, , s. 91-93.
- Mantran, R. (2020). *Osmanlı imparatorluğu tarihi*, (Çev. Server Tanili), İş Bankası Yayınları.
- Mardin, Ş. (1998). Adem-i merkeziyet, *TDVİA*, C. 1, s. 364-367.
- Marufoğlu, S. (1998). *Osmanlı döneminde kuzey irak*. Eren Yayınları.
- Moosa, M. I. (1968). The land policy of Midhat pasha in Irak 1869-1872, *İslamic Quarterly*. 12/3, s. 146-159.
- Nevvar, A. S. (1968). *Tarihü'l irak el hadis min nihayetü'l hükmü Davud paşa ila nihayetü'l hükmü Midhat paşa*, Mektebi'l Arabiye.
- Nieuwenhuis, T. (1982). *Politics and society in early modern Iraq Mamlûk pashas, tribal shayks and local rule between 1802 and 1831*, martinus Nijhoff Publishers.

- Orhonlu, C. & Işıksal, T. (1963). Osmanlı devrinde nehir nakliyatı hakkında araştırmalar, Dicle ve Fırat nehirlerinde nakliyat, *Tarih Dergisi*, XIII, s. 77-102.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye teşkilat ve idare tarihi*, Cedit Neşriyat.
- Owen, R. (1993). *The middle east in the world economy 1800-1914*, I. B.Turis London.
- Özkaya, Y. (1994). *Osmanlı imparatorluğunda âyânlık*. TTK.
- Öztürk, M. (2010). Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi, *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı. s. 325-351.
- Paz, O. (2014). Documenting justice: new recording practices and the establishment of an activist criminal court system in the ottoman provinces (7840-late 1860s), *Islamic Law And Society*. 21. S. 81-113.
- Poggi, G. (2012). *Modern devletin gelişim sosyolojik bir yaklaşım*, (Çev. Şule Kut-Binnaz Toprak), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Polanyi, K. (2014). *Büyük dönüşüm çağımızın siyasal ve ekonomik kökenleri*, (Çev. Ayşe Buğra), İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (2004). Yüzyıla genel bakış: ıslahatlar devri 1812-1914, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, Eren Yayınları, s. 885-1041.
- Quataert, D. (2020). *Osmanlı imparatorluğu (1700-1922)*, (Çev. Ayşe Berktaş) İletişim Yayınları.
- Reinkowski, M. (2017). *Düzenin şeyleri, tanzimat'ın kelimeleri 19. yüzyıl Osmanlı reform politikasının karşılaştırmalı bir araştırması*, (Çev. Çiğdem Canan Dikmen), Yapı Kredi Yayınları.
- Resul Havi Efendi. (1246). *Târih-i devhetü'l-vüzerâ ve zeyl-i gülşen-i hulefâ*.
- Reyhan, C. (2008). *Osmanlı'da Kapitalizm Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Rich, C. J. (2018). *Aşağı Dicle'den Bağdat'a bir yolculuk Şiraz ile Persepolis'i ziyaret Kürdistan ve eski Ninova'da bir yaşam öyküsü*, (Çev. Arif Karabağ), Avesta Yayınları.
- Saleh, Z. (1957). *Mesopotamia (Iraq) (1600-1914) a study in british foreign affairs*, Al-Ma'aref Press.
- Sarıkcıoğlu, M. (2013). *Osmanlı-İran hudut sorunları (1847-1913)*, TTK.

- Schmitt, C. (2020). *Kara ve deniz*, (Çev. Gültekin Yıldız), Vakıfbank Kültür Yayınları,.
- Schofield, R. (Ed.). (1989). *The İran-Iraq border 1840-1958*. Vol. 9, Archive Editions.
- Smith, A. (1997). *Ulusların zenginliği*, (Çev. Ayşe Yunus-Mehmet Bakırcı), Alan Yayınları.
- Toffler, A. (2008). *Üçüncü dalga, bir futurist ekonomi analizi klasığı*, (Çev. Selim Yeniçeri), Koridor Yayıncılık.
- Touraine, A. (2016). *Modernliğin eleştirisi*, (Çev. Hülya Uğur Tanrıöver), Yapı Kredi Yayınları.
- Tripp, C. (2007). *A history of Iraq*, Cambridge University Press.
- Wallerstein I. & Decdeli, H. & Kasaba, R. (1983). Osmanlı imparatorluğunun dünya ekonomisi ile bütünleşme süreci, *Toplum ve Bilim*, 23, s. 41-54.
- Wallerstein, I. (2015). *Modern dünya sistemi*, (Çev. Latif Boyacı), Yarın Yayınları.
- Weber, M. (1996). *Sosyoloji yazıları*, (Çev. Taha Parla), İletişim Yayınları.
- Yurdakul, N. Ö. (2019). *İngiltere ortadoğuya nasıl girdi?*, Kronik Yayınları.